

Institucionalizacija turizma u Varešu

Palajsa, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

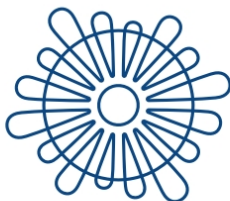
2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:449257>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Dora Palajsa

Institucionalizacija turizma u Varešu

Diplomski rad

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Institucionalizacija turizma u Varešu

Diplomski rad

Student/ica:

Dora Palajsa

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Danijela Birt Katić

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dora Palajsa**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Institucionalizacija turizma u Varešu** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. lipanj 2019.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Metodologija	5
2.1. Etnolog, istraživač, turist, prijatelj	10
3. Antropologija turizma	14
3.1. Kulturna baština u službi turizma i komodifikacije	16
4. Turizam u Varešu – realnost i želje	18
4.1. Komodifikacija u službi turizma i domaćina	24
5. Institucionalni aspekti vareškog turizma	30
6. Turizam u očima Varešana	32
7. Zaključak	35
8. Literatura	37

Institucionalizacija turizma u Varešu

Sažetak: Posljednjih godina turizam postaje jedan od glavnih „sporednih“ načina zarađivanja, pri čemu se uglavnom misli na turizam koji povezujemo sa ljetom i morem. Ipak, potrebe turista postaju sve veće, te se razvijaju i druge vrste turizma – ruralni, adrenalinski, kulturni... Ove se vrste turizma u posljednjih osam godina pojavljuju i u Varešu, mjestu u središnjoj Bosni i Hercegovini, koje nakon rata 1990-ih, propasti industrije i smanjenja broja stanovništva mogućnost za napredak pronalazi u turizmu. Vareš ipak nije tipičan turistički grad, a navedene vrste turizma u ovom području se prožimaju. Ključno je obilježje turizma koji se ovdje razvija, jest da se ono što je donedavno bilo svakodnevno i uobičajeno, počinje poimati kao posebno i jedinstveno, te samim time turistički primamljivo. Za razvoj turizma u Varešu je ipak ključna uloga određenih institucija, koje su zapravo pokrenule turističke djelatnosti i koje ih dalje potpomažu.

Ključne riječi: turizam, baština, kultura, Vareš, Bosna i Hercegovina

Institutionalization of tourism in Vareš

Abstract: Lately tourism is becoming one of the main „secondary“ ways of earning, and mainly considering tourism associated with summer and the sea. However, tourist's needs are getting bigger, resulting other types of tourism to develop – rural, adrenalin, cultural tourism... These types of tourism in the past eight years have appeared in Vareš, in central Bosnia and Herzegovina, where after the war in the 1990s, the destruction of industry and reduced population, finds the possibility for progress in tourism. Although Vareš is not a typical tourist town, mentioned types of tourism overlap here. The main characteristic of tourism developing here is that what was considered usual, starts to be considered as something special and unique, and therefore touristically attractive. The development of tourism in Vareš is stimulated by specific institutions, which started the tourist activities and are still supporting them.

Key words: tourism, heritage, culture, Vareš, Bosnia and Herzegovina

1. UVOD

Svi mi, putoholičari, u mjestima koja posjećujemo tražimo nešto posebno, nešto po čemu ćemo baš to mjesto pamtiti. To mogu biti ljudi s kojima putujemo, doba godine, same lokacije i njihove karakteristike, lokalno stanovništvo koje upoznajemo na svojim putovanjima. Usudujem se reći da je isto i sa Varešom, koje će u mom sjećanju ostati posebno mjesto, osim kao prvo terensko iskustvo, i kao mjesto koje je jedinstveno po svojoj povijesti i sadašnjosti, ljudima koji tamo žive i njihovoj gostoljubivosti, te po kolegama i prijateljima s kojima sam dijelila sve ove trenutke i avanture koje smo doživjeli.

Ipak, svaku priču treba početi od početka, barem djelomično. Samojoj ideji našeg profesora da započnemo istraživanje u Varešu nisam imala nijedan prigovor, tim više što nisam znala ništa o samoj lokaciji. Prvo informiranje o Varešu je bilo, naravno, pomoću pretraživanja interneta, pregledavanja fotografija i nasumičnih novinskih članaka o Varešu koji se pojave kao prvi rezultati pretraživanja. Stvorila sam sliku Vareša sličnijeg Zadru ili Karlovcu, mojim poznatim sredinama, a stvarnost je bitno drukčija – bivši industrijski gradić, smješten u udolini, okružen šumom. Nitko nije očekivao više od dvanaest sati vožnje od Zadra do Vareša. Usput smo doživjeli mnogo „manjih“ kulturnih šokova, na nekim od brojnih autobusnih stajališta na kojima smo radili pauze. Mali zadimljen kafić u Bugojnom gdje već u ranim jutarnjim satima odzvanja narodna glazba jedno je od prvih sjećanja koje imam nakon prelaska granice, jer je to bilo prvo mjesto gdje smo stali zbog želje da popijemo šalicu kave. Neki su kavu uspjeli dobiti, neki nisu, no barem smo napravili dugo željeni predah od autobusa. Sljedeća je stanica bila mala benzinska postaja, na kojoj me probudilo udaranje mlaza vode o prozor autobusa. Netko je izvana prao autobus sa šmrkom, a mi smo svi sjedili unutra čudeći se situaciji, obzirom da nam nitko nije ništa rekao. Nakon dvadesetak minuta se voda napokon ugasila, mogli smo krenuti dalje, no Sarajevo još nije bilo niti na vidiku.

Od Sarajeva smo vožnju nastavili minibusom, pa je i putnika bilo puno manje, no svi smo bili nagurani jedni do drugih, gdje smo uspjeli i razgovarati sa nekim od suputnika, koji su iskazali čuđenje našem odlasku u Vareš. I sama vožnja ka Varešu kao da nikad nije imala kraja – samo smo se vozili i vozili, cesta je bila vijugava, okružena šumom, bez ikakvih znakova naselja. Ipak, kada smo već izgubili svaku nadu u skori dolazak, ugledali smo bivšu željezaru, sada napuštenu; nekoliko kafića, trgovina, ljekarnu, banku. I konačno, autobusnu stanicu gdje smo izašli iz našeg minibusa. Sjeli smo u prvi kafić, *Jazz*, upoznali naše

domaćine Tonija i Romana¹, te počeli pretresati prve dojmove uz kavu. Ovaj će kafić postati jedan od nama dražih, zbog specifično uređenog ambijenta i glazbe koja se u njemu pušta, drukčija od one u većini vareških kafića. Potom smo se uputili na Stricu², naš istraživački dom za sljedećih nekoliko godina.

Fotografija 1. Putokaz od Sirene ka Strici. (fotografirala: Dora Palajsa, 16. travnja 2018.)

Smjestili smo se u sobe i uputili u šetnju selom. Kasno popodne jednog od prvih ljetnih dana je bilo prekrasno, sunčano, iako prohladno. U tom su se trenutku pokazale neke od kvaliteta ovoga mjesta koje su nas oduševile, kao što oduševljavaju i druge posjetitelje i turiste. Seoski ugođaj, mir i tišina, udaljenost od gradske vreve, ali i poneki problemi – velika

¹ Naši su domaćini bili Toni Petković i njegov sin Roman. Toni, bivši policajac, sa velikim interesom za širok spektar etnoloških tema – slavensku mitologiju, baštinu i kulturu uopće, bio nam je glavni „vodič“ i posrednik za stupanje u kontakt sa sugovornicima. Roman, inače profesor geografije, trenutno zaposlen u jednom vareškom poduzeću, također nam je pomagao oko pronalaženja sugovornika, pomagao nam sa prijevozom i uopće prvotnim „uranjanjem“ u teren. Toni i Roman su nam, konačno, postali i neka vrsta suradnika, uključivši se u istraživanje – Toni baveći se rukopisom Mije Žuljića, a Roman iz perspektive svoje struke.

² Strica je jedno od sela koje okružuju Vareš, u kojem živi 54 stanovnika, prema popisu stanovništva iz 2013. godine.

udaljenost od grada i trgovina koje su nam potrebne kako bismo kupili nešto hrane i pića, uske ceste. Blatni šumski put kojim smo se odlučili spustiti, kao prečicom, do prvog lokalnog restorana, *Sirene*. *Sirena* nam je tako postala glavnim mjestom za ručanje idućih dana i godina odlazaka u Vareš, gdje smo već navikli na *menu* i način pripreme hrane. Tamo smo se osjećali ugodno, mogli popiti koje pivo i ostati zadubljeni u razgovorima o danu proteklom na terenu, ali i o drugim temama. Tu smo se mogli spojiti na internet, jer u kući u kojoj smo boravili nije bilo internetske veze, a svi znamo koliko smo u određenom smislu ovisni o istome, bilo zbog fakultetskih obaveza ili želje za javljanjem svojim obiteljima.

Fotografija 2. Pogled iz kuće na Strici. (fotografirala: Dora Palajsa, 25. lipnja 2015.)

Konačno, nakon nekoliko godina provedenih u Varešu, svjedočeći raznim situacijama, provodeći intervjue, analizirajući građu i vlastito iskustvo, još uvijek smatram kako je veliki izazov pisati ovaj rad, s akademske, ali i s osobne strane. U radu će se tako razraditi tema pojave turizma u Varešu, koja je svakako mnogo kompleksnija od onoga što se može uočiti na prvi pogled. Prije svega, turizam je u Varešu još uvijek nova djelatnost, novo područje koje pruža nadu za barem djelomičnu obnovu ekonomije, no isto je tako podosta nerazvijeno, obzirom da lokalno stanovništvo ne posjeduje znanja i vještine potrebne za konkretnije i kvalitetnije bavljenje turizmom. Vareš je u ovom smislu potrebno promatrati i u poratnom kontekstu, iako smatram kako rat u ovome radu ne treba detaljnije objašnjavati³. Ono što u ovom smislu valja naglasiti jest kako je rat koji se odvijao 1990-ih godina uvelike obilježio

³ Više o ratnoj tematici i posljedicama rata za Vareš i Varešane vidjeti u diplomskim radovima Ines Horvat i Dore Valčić.

Vareš kakav danas vidimo i posjećujemo. Velik broj stanovništva koji je tijekom rata izbjegao, od kojih se dio vratio, a dio nije, kao i baština i kultura koja je nestajala zbog izbjeglištva, možda nikada neće biti vraćena. Industrija koja je nakon rata zamrla, ostavila je tvornice kao svojevrsno ruglo današnjeg grada, a ljude bez zaposlenja i perspektive za budućnost. Ono što je važno naglasiti jest kako su za vrijeme izbjeglištva Varešani sa sobom nosili ono sa čime su se identificirali, kao što su dijelovi narodne nošnje ili lijevani predmeti, kako bi imali nešto što ih veže uz svoje podrijetlo i što nije moguće uništiti. Ujedno su ovo i neke od glavnih okosnica turističke ponude Vareša danas, jer prikazuju poveznicu sa prošlosti i korijenima, te pokazuju zajedničku liniju koja povezuje prošlost i sadašnjost, simboliziraju kulturu koju društveni procesi ne mogu uništiti, jer je njena simbolika duboko ukorijenjena u narod.

Turizam se tako razvija na podlozi ostalih sfera lokalne zajednice i djelatnosti, kao što su kulturni turizam, gastronomija i običaji, a uloga općine i ostalih institucija u razvoju turizma je od ključnog značaja. Polazeći od značenja kulturne baštine, bilo u sferi turizma, što će biti tematizirano u ovome radu, ili u kontekstu baratanja samom baštinom i identificiranja sa njome⁴, važno je naglasiti kako je baština za Varešane ono prema čemu se oni identificiraju i diferenciraju od ostalih stanovnika BiH. Razni predmeti, prije svakodneвно upotrebljavani, kao i običaji i kulturne prakse, sada postaju polazišne točke za konstrukciju identiteta, kako osobnog, tako i turističkog. Ruralni turizam, s druge strane, kao još jedna od podloga razvoja turizma u Varešu, nastaje u selima u okolini Vareša. Ruralni turizam se uglavnom razvija na selu zbog prirodnih resursa, kao što su čisti zrak, odsutnost buke, slikovitost krajolika i mogućnost slobodnog kretanja. Upravo zbog boravka u ovakvom prostoru i želje za turističkim iskorištavanjem istog, dolazi do nastanka agroturizma, koji omogućuje uključivanje turista u aktivnosti koje se događaju u selima, kao što je proizvodnja određenih proizvoda, jahanje konja, ubiranje jaja i slično (prema Kušen 2006). Ipak, neosporno je kako vrste turizma koje povezujemo sa selom nisu povezive sa gradom. Dapače, u Varešu je nemoguće potpuno odvojiti ruralni i urbani prostor, te samim time i vrste turizma koje se u njima odvijaju. Ovi su prostori uvijek bili međusobno povezani, kroz konstantne migracije stanovništva zbog rada, ali i ostalih potreba koje su mogli ispunjavati samo u gradu, kao što su odlazak liječniku, u banku ili u kupovinu. Upravo se tu prepoznaje potencijal turizma u ovome području, u kojem se isprepliće više vrsta turizma te oni koji su u njemu

⁴ Više o navedenoj temi u diplomskom radu Ines Horvat.

angažirani žele autsajderima dočarati da je upravo to ono po čemu bi se Vareš trebao istaknuti u turističkoj slici Bosne i Hercegovine.

U svakom slučaju, za funkcioniranje i međusobno prožimanje navedenih vrsta turizma, potrebno je mnogo rada i obrazovanja u ovome kontekstu, a pojedincima i udrugama uključenima u turizam u tome pomažu institucije koje djeluju u sferi turizma. Institucionalna potpora tako omogućava, potpomaže i potiče stjecanje i obrazovanje pojedinaca i udruga zainteresiranih za rad u turizmu, ali im pomaže i u financijskom smislu, u skladu s mogućnostima. Osim općinskih tijela, ostale institucije koje se ističu u sferi turizma su „Jedinica za lokalnu upravu i razvoj“, „Via Dinarica“, „Alte Rural“ i „HELP“⁵. Lokalno stanovništvo svakako ima volju za rad u turizmu, no još uvijek im nedostaje, kako praktičnih i teorijskih znanja, tako i poticaja za isti. Naravno, nije za očekivati da će se ovo dogoditi „preko noći“, jer se može smatrati da je turizam u ovom području još uvijek u začecima. Jedna od problematika s kojom se lokalno stanovništvo u turizmu susreće jest i nametanje vrijednosti onome što žele prezentirati – proces komodifikacije – pogotovo jer su resursi koji se sada turistički eksploatiraju donedavno bili sastavni dio svakodnevice Varešana. U radu će se tako tematizirati navedena problematika, kao i odnos Varešana spram turizma, odnosno njihovo viđenje istoga. U skladu s time, cilj rada je pokušati prikazati kako je uopće došlo do pojave turizma u Varešu, te kako promjene – u smislu novog izvora zaposlenja i poimanja onoga što se u Varešu smatra „uobičajenim“, a na ovaj način postaje „posebno“ (u svrhu turističke eksploatacije) - utječu na način i kvalitetu života ovoga mjesta. Također, propitat će se i uloga prethodno navedenih institucija u potpomaganju razvoja turizma, ali i stavovi Varešana o turizmu, bilo da su direktno ili indirektno uključeni u njega. Konačno, potrebno je interpretirati sve ove aspekte kako bi se prikazala višedimenzionalnost vareškog turizma, pojedinaca i udruga uključenih u njih, kao i utjecaj razvoja turizma na cjelokupnu zajednicu.

⁵ „Jedinica za lokalnu upravu i razvoj“ je općinsko tijelo koje je najviše angažirano u području turizma i razvoja turizma. „Via Dinarica“ je udruga koja se bavi promocijom planinskog turizma i potiče partnerstvo između zemalja koje razvijaju planinski turizam. Također, ova udruga pomaže trasiranje i obilježavanje planinarskih staza i puteva. „Alte Rural“ je udruga koja se bavi razvojem, promocijom i profesionalizacijom ruralnog turizma u BiH, dok će organizacija „HELP“ biti detaljnije opisana u nastavku rada, u poglavlju o institucionalnim aspektima turizma u Varešu.

2. METODOLOGIJA

Na prvoj godini preddiplomskog studija, kao mladi etnolozi u nastajanju, „brucoši“, odslušali smo kolegij Metodologija etnografskog istraživanja, koji nam je predavala doc. dr. sc. Olga Supek. Profesorica Supek je, kako smo kasnije uvidjeli, bila etnologinja s novijim pristupima samoj znanosti, bogatog iskustva koje je željela prenijeti na nas. Predavajući nam ovaj kolegij, na jedno od predavanja je donijela dijelove stripa *Shane, the Lone Ethnographer*. Na prvi pogled, nama pomalo duhovito, no u tom se stripu obrađivala tema prvog susreta etnologa s terenskim radom, od pripreme za odlazak na teren, boravka na terenu, sve do kasnije obrade podataka i interpretacije istih. Za mladog etnologa u nastajanju, ovaj je strip zapravo na vrlo originalan i zanimljiv način pristupio cijeloj metodološkoj problematici s kojom se moguće susresti, te daje mnoge praktične savjete za terensko istraživanje. Ne umanjujući važnost „pravih“ teorijskih tekstova, Sally Campbell Galman (2007) donosi vodič za početnike etnografe.

Prikazujući mladog etnologa, još studenta, kao lik Shane, koja se odlučuje na svoje prvo samostalno istraživanje, autorica upućuje na planiranje istraživanja prije odlaska na teren, pri čemu je važno precizirati temu istraživanja, željene kazivače, ali i raspitivanje o samom lokalitetu, kao i kreirati popis pitanja na koja se želi dobiti odgovor. Naglasak se stavlja i na svojevrsno uživljavanje u teren, u smislu osjeta – okusa, mirisa, zvukova, dodira, promatranja – što se svakako mora uvrstiti u dnevnik koji istraživač piše tijekom boravka na terenu. Etnolog se tako promatra kao svojevrsan filter između prikupljene građe i konačnog rezultata svog rada, etnografije (Campbell Galman 2007). Također, autorica donosi brojne praktične upute za istraživanja, primjerice da etnolog treba obratiti pažnju na svoje snimke intervjua, ali i transkripte i fotografije, koje je poželjno pohraniti na više mjesta, kako bi se minimizirala mogućnost gubljenja građe. Također, vrlo je važno odmah pisati bilješke u dnevnik, bez obzira na umor ili zasićenost koji se mogu pojaviti kod istraživača. Osim audio zapisa i bilješki, kao građa se mogu koristiti i pohranjivati i predmeti, fotografije, zapisi, video snimke i ostali materijalni predmeti povezani s istraživanjem (Campbell Galman 2007; Potkonjak 2014).

Osvrćući se na ovaj priručnik sada, nekoliko godina kasnije, uvelike se mogu poistovjetiti sa Shane, zbog mnogih situacija na terenu koje sam iskusila. Iako nas sve upućuju da što više čitamo članke, radove, knjige, metodološke upute i pravila, ništa od toga nema toliku vrijednost kao ono što steknemo vlastitim iskustvom. „Kulturni šok“ i nove situacije u kojima sam se našla, kao što je paljenje vatre u peći (od ovih praktičnijih situacija),

do trenutaka u intervjuima kada jednostavno treba improvizirati ili se snaći u novonastaloj, moguće i neugodnoj situaciji, nešto je na što nas niti jedna knjiga niti uputa profesora može pripremiti. Također, u početku manjkavi dnevnički zapisi, ali i gubljenje snimljene građe i intervjua su realne situacije, bez obzira na svo „osiguranje“ s pohranjivanjem na više mjesta ili pravljnjenjem mnogostrukih kopija. Ovo su samo neke od poteškoća koje sam doživjela, no smatram kako su uvelike pomogle i pružile vrijedne lekcije za buduća terenska istraživanja. O navedenome će biti riječi i u nastavku teksta, obzirom da je to problematika koju je važno istaknuti i koja na određen način utječe na formiranje konačnog teksta, etnografije.

Etnologija i kulturna antropologija se tako koriste kvalitativnim metodama istraživanja, a sama se etnografija često klasificira kao jedna od tih metoda. Etnografija tako ne može biti jednoznačno definirana, no Potkonjak je definira kao „deskriptivnu znanost, rezultat provođenja etnografskog istraživanja i istraživanje samo.“ (Potkonjak 2014:11). Etnografija tako koristi mnoge tehnike istraživanja, no u fokusu joj je sudioničko promatranje, odnosno sudjelovanje u promatranim aktivnostima koje su od istraživačkog interesa. Također, etnografsko je istraživanje usmjereno na manje zajednice, kako bi se opisala njihova kultura i njenih sastavnica. U tom smislu, etnografija figurira kao opis kulture (ibid.). Važno je naglasiti i kako etnografija više ne označava samo pisani produkt etnografskog istraživanja, već i cjelokupnu pripremu za odlazak na teren, provođenje istraživanja i interpretaciju dobivene građe (ibid.). Zbog svega navedenoga, etnografija se promatra dvojako – kao način ulaženja u nove svjetove, ali i navikavanje na to kako ono što je etnolog razumio putem iskustva pretočiti u tekst (ibid.).

Teren se tako smatra jednom vrstom „inicijacijskog obreda profesionalnog antropologa“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić, Šantek 2006), što se u našem slučaju pokazalo uistinu točnim. Odlazak u Vareš, kao prvo pravo terensko istraživanje, u nama je potaknuo i određenu vrstu kulturnog šoka, obzirom da nismo bili svjesni svega što nas očekuje, od provođenja intervjua pa do neformalnih interakcija sa domaćinima. Također, odlazak na teren je bio inicijacija u smislu ponovnog testiranja svega onoga što smo trebali naučiti iz predavanja i knjiga koje smo pročitali. Ipak, terensko iskustvo je u potpunosti drukčije od onog koje se odvija u sigurnosti predavaonice. Situacije o kojima čitamo i raspravljamo na predavanjima unaprijed su postavljene tako da se odvijaju u kontroliranim uvjetima, nalik na, primjerice, eksperimente. S druge strane, dolaskom na teren, ulaskom u nepoznati okoliš, takve uvjete postaje nemoguće kontrolirati. Nastaju situacije koje ne očekujemo, na koje nas nitko nije naučio kako reagirati, koja pitanja postaviti, a što ipak prešutjeti – a upravo se tu vidi prava sposobnost etnologa da se snađe u novim i neponovljivim situacijama. Primjerice,

što učiniti kada nam sugovornik počne plakati usred intervjua ili se ne možemo dosjetiti koje ćemo pitanje sljedeće postaviti, samo su neke od nepredvidivih situacija, pogotovo jer se uglavnom radi o ljudima koje smo netom prije upoznali. Konačno, to je svrha koju odlazak na teren ima, za razliku od teoretiziranja „iz naslonjača“ – otkrivanje realne slike određene zajednice i kulture, kao i to da je prikazemo sa svim njenim vrlinama i manama.

Važno je istaknuti i poimanje etnologa pri dolasku na teren, odnosno na koji način ga percipira lokalno stanovništvo. Obzirom da etnolog na teren dolazi sa svojom vlastitom povijesti, svojim stavovima i viđenjima, a moguće i iz drukčije kulturne sredine, neminovno je da na taj način u određenoj mjeri utječe na sliku koju o njemu stvara lokalno stanovništvo. Ipak, to ne znači da je etnografija pristrana, jer istraživač mora biti svjestan svojih mogućih utjecaja, te se uvijek teorijski pozicionira kako bi opravdao način na koji promatra i donosi određene zaključke (Potkonjak 2014). Zbog toga, etnolog mora konstatno preispitivati sebe i svoj rad, kao i odnos spram zajednice koju istražuje, kako bi minimizirao mogućnost utjecaja osobnih iskustava na interpretaciju proučavane kulture. O navedenome će biti riječi i u nastavku rada, jer je od krucijalne važnosti, ali i zanimljivo, promatrati prijelaz od etnologa koji je stranac, do etnologa koji postaje prijatelj. Kao jednu od pozitivnih strana ovog prijelaza istaknula bih to što su sugovornici otvoreniji ka intervjuiranju, a samim time se smanjuje i neugodnost i sramežljivost koju imaju spram istih. Intervjui tako protiču u opuštenijoj atmosferi i potencijalno rezultiraju većom količinom podataka, kao i njihovom dubinom i većim značenjima.

Jedna od ključnih etnoloških i antropoloških metoda, korištena i u provedbi ovoga istraživanja, je promatranje sa sudjelovanjem, čija povijest seže još do klasika struke, Bronislawa Malinowskog. Malinowski (1979) je smatrao da se na ovaj način može spoznati ono inače „neuhvatljivo“ pri proučavanju bilo koje zajednice, jer uključivanjem u aktivnosti zajednice etnolog dolazi u bolju poziciju za njihovo razumijevanje. Također, kroz promatranje sa sudjelovanjem moguće je uvidjeti rade li ljudi uistinu ono što nam kazuju, te kakav odnos spram tih radnji stvarno imaju, odnosno jesu li njihova kazivanja i radnje u skladu. Važno je i naglasiti kako ne postoji strogo određena granica između sudjelovanja i promatranja, već se ove dvije metode i radnje isprepliću onako kako na to navodi situacija na terenu (Bell 2002 prema Potkonjak 2014). Konkretnije, u Varešu je za mene to značilo da istovremeno, primjerice sudjelujući u *abseilu*⁶ ili otvorenju Turist-info centra, mogu i promatrati, ali i

⁶ *Abseil* je spuštanje sa određene visine (sa stijena, građevina i sl.) uz pomoć planinarskog užeta, određenih specifikacija, i popratne planinarske (alpinističke) opreme.

postavljati pitanja sudionicima te tako dobiti dva paralelna viđenja istog događaja, kao i dodatne informacije i različita značenja koja različiti sudionici pripisuju istom događaju.

Najčešća i najkorištenija metoda za prikupljanje podataka je ipak provođenje intervjua, a u etnologiji je to najčešće upotreba polustrukturiranih intervjua. Polustrukturirani intervjui vode ka dobivanju odgovora na određena pitanja o temi koja je u središtu interesa, oblikovani su kao uobičajeni razgovori, kako bi se sugovornici, odnosno kazivači, osjećali što ugodnije, a poneka pitanja koja istraživač postavlja služe za blago usmjeravanje razgovora u smjeru u kojem intervju treba ići. Set pitanja tako ne treba biti strogo određen niti strukturiran, a trajanje intervjua ovisi od sugovornika do sugovornika, odnosno o dubini ulaska u samu tematiku i njihovoj spremnosti na razgovor (ibid.). Također, ono što je potrebno prilikom, odnosno prije provođenja intervjua, jest predstaviti sebe i područje istraživačkog interesa, kao i dobiti informirani pristanak od sugovornika. On podrazumijeva da su sugovornici informirani o tome u koju će se svrhu koristiti podaci koje oni pružaju, ali im se istovremeno jamči i anonimnost, osobito kod osjetljivijih tema. Ovaj pristanak može biti dan napismeno, gdje se sugovornici potpišu, no može biti i snimljen na diktafon. Snimanje diktafonom također treba biti najavljeno te sugovornici trebaju pristati na njega, a sama tehnika provođenja intervjua ipak nije nešto što se može naučiti iz bilo kojeg priručnika ili knjige, već se to znanje stječe kroz praksu i vježbu, najčešće metodom pogrešaka i pogodaka (ibid.). Intervjui bi trebali biti provedeni u okolišu u dogovoru sa sugovornicima, odnosno negdje gdje se oni osjećaju ugodno, bilo da je to njihov dom, obližnji kafić ili neko drugo mjesto. U takvim su se ambijentima odvijali i intervjui provedeni u Varešu, što je svakako pridonijelo opuštenosti sugovornika i njihovoj otvorenosti. Mnogi su intervjui provedeni od strane više nas, studenata, koji smo obrađivali razne teme. Kod nekih je sugovornika to potaknulo razgovor, bilo je lakše započeti konverzaciju i pomoglo je prikupljanju veće količine građe. Za intervjue koje sam provodila nisam imala strogo određen set pitanja, već sam imala okvirne smjernice kojima sam se željela baviti, a dopustila sam si da pitanja postavljam ovisno o tome u kojem smjeru intervju ide. U određenim situacijama ovo ipak nije bila najbolja odluka, jer bi se dogodilo da nastane ona neugodna tišina koju svaki istraživač želi izbjeći. Najvažniji razlog ove odluke je bio taj što je tema turizma u Varešu dosta specifična, te o njoj nema toliko literature koliko bi se moglo očekivati. Većina članaka u časopisima, kao i fotografija i video zapisa koje je moguće pronaći na internetskim stranicama svjedoče o trenutnoj situaciji i turističkoj ponudi Vareša, a ne o emocijama i stavovima ljudi spram turizma. Zbog toga sam željela „pratiti uživo“ situaciju na terenu, te je pokušati interpretirati u kontekstu u kojem se zbiva.

Vraćajući se na sve ono što možemo koristiti kao građu po povratku s terena, valja se usmjeriti i na bilješke, bilo da su one kraće, kao neke zamisli i zabilješke, ili duže, kao što su dnevnički zapisi. Prije odlaska na teren znala sam da prilikom provođenja intervjua valja voditi bilješke, a upozoreni smo i na pisanje terenskog dnevnika. Profesor Katić nam je u nekoliko navrata napomenuo da nipošto ne zaboravimo ponijeti bilježnicu koja će nam biti dnevnik i u koju na kraju svakoga dana moramo upisati svoje dojmove, bez obzira kakvi oni bili ili koliko mi iscrpljeni od prethodnog dana bili. Prve godine na terenu sam uistinu vodila borbu sa pisanjem tog dnevnika, jer mi se činilo kao nešto što se podrazumijeva; nisam pronalazila smisao u zapisivanju očitih stvari, jer mi se tada činilo kao da ću ih se uvijek sjećati, posebno jer je to bilo prvo pravo terensko istraživanje na kojem sam sudjelovala. Ipak, sreća je što sam „na silu“ ipak upisivala određene dojmove, jer tek sada sam svjesna koliko potiču moja sjećanja i neke doživljaje koji su u međuvremenu potisnuti. Čitajući prve dnevničke zapise, čak mi je i malo žao što se nisam više uživala u pisanje istih, ali se tijekom godina napredak u bilježenju vidi. Odnosno, ono što je vidljivo jest vjerojatno veća svijest o važnosti refleksivnosti i uronjenosti u teren koje etnologija i kulturna antropologija zahtijevaju. No, na kraju krajeva, kao što je slučaj i s provođenjem intervjua, i pisanje terenskog dnevnika očito treba naučiti na vlastitim pogreškama.

Konačno, po povratku s terena potrebno je napraviti i transkripciju intervjua, odnosno njihovo zapisivanje u doslovnom smislu. Obzirom da je transkript pretvaranje zvuka u tekst, pritom je potrebno raditi i određene bilješke o onome što se ne može zapisati, ali se moglo čuti tijekom provođenja intervjua – određene pauze u govoru, smijeh, izraz tuge i slično. Važno je naglasiti i kako je transkripte potrebno pisati prema svim obilježjima s kojima su snimljeni – specifičnim izrazima, naglascima, žargonu i slično (usp. *ibid.*). Iako je transkribiranje dugotrajan proces, u što smo se svi uvjerali, od velike je važnosti naznačiti sve navedene karakteristike nečijeg govora. Važnost toga sam uočila tek naknadnim iščitavanjem transkripata i kasnijim kodiranjem, jer ove bilješke evociraju situaciju u kojoj se intervju odvijao, te tako pomažu u ponovnom iščitavanju i interpretaciji dobivenih podataka. Nakon transkripcije slijedi kodiranje teksta, odnosno izdvajanje cjelina u intervjuima koje se etnologu čine važnima za interpretaciju i prikazivanje cjelokupne slike istraživane zajednice i teme. Kodiranje se vrši na nekoliko razina, od općenitijih prema analitičkoj, koja zapravo predstavlja konačan fokus interpretacije, a također je potrebno da istraživač pronade način i tehniku kodiranja koja će mu biti od najbolje koristi. Tehnika koja je meni osobno najpraktičnija i na koju sam tijekom godina navikla jest „staromodno“ ispisivanje transkripata i označavanje različitih dijelova teksta markerima različitih boja. Svaka boja tako predstavlja

određenu razinu kodova, te mi omogućuje lakše snalaženje, kako u kodovima, tako i u kasnijem izboru citata i donošenju zaključaka. Naravno, ovo je samo jedan od brojnih načina kodiranja, svaki etnolog mora pronaći onaj sustav koji njemu najbolje funkcionira i koji mu je najefikasniji za daljnju analizu i interpretaciju.

2.1. Etnolog, istraživač, turist, prijatelj

Kao što je opisano u prethodnom tekstu, odlasku na teren prethodi priprema za istraživanje, u smislu iščitavanja literature, pripreme pitanja za intervju i interesa na koje se želimo fokusirati tijekom boravka na terenu. Prije prvog polaska na teren, potrudila sam se što bolje pripremiti na navedene načine, te pripremiti većinu pitanja na koja želim doznati odgovore, iako sam znala da će se mnoga pojaviti i tijekom boravka u Varešu i razgovora s kazivačima. Upravo se to i dogodilo, čime su mnoga pitanja „pala u vodu“, odnosno nije imalo smisla postavljati ih jer nisu opisivala situaciju zatečenu u Varešu, dok su se neka druga, aktualnija, pitanja počela pojavljivati. Također, ono što se s godinama boravka na terenu i kontakta ostvarenih tijekom istoga dogodilo jest tranzicija od početne pozicije etnologa istraživača, potpunog stranca za svoje domaćine, preko etnologa koji je na određen način postao turistom u Varešu, do etnologa koji je postao prijatelj svojim domaćinima (usp. *ibid.*).

Ono što bih istaknula kao svojevrsnu posebnost, rezultat metode promatranja, jest pojava kako većina onih koje smo upoznali, osobito ljudi koji se bave turističkom djelatnošću, odmah po upoznavanju imaju, nazvala bih je, potrebom, da svoje proizvode, mjesta, prirodna i kulturna bogatstva, ističu kao posebno vrijedne i jedinstvene za Vareš. Na gotovo svakom koraku mogu se čuti priče o prvom lječilištu za plućne bolesnike u Varešu, jedinstvenost vareške narodne nošnje, posebnost tradicionalnog vareškog doručka. Za sve se od ovih stvari ističe kako su ono što razlikuje Vareš od drugih krajeva i kako su upravo zato vrijedne. Naravno, poanta ovih priča nije u tome da se propituje je li to uistinu tako – jesu li ove pojave specifične samo za Vareš ili su zajedničke za više krajeva i zajednica – već u tome da se vareški identitet i njegova specifičnost oblikuju u odnosu spram ovih pojava. Tradicionalni vareški doručak⁷, primjerice, zajedno s lijevanim predmetima koje izrađuje Ranko Ravlija⁸,

⁷ Tradicionalni vareški doručak je „uprizorenje“ doručka kakvog su prije spravljale domaćice, a koji sada pripremaju članice udruge „Izvorno vareško“. Jedan su ovakav doručak pripremile i nama, a koji se sastojao od nekoliko „tradicionalnih“ jela (*prženica*, *korica-popara* i *placki*, bijela kava), o čemu je više pisao Matija Zdunić (2018) u svom diplomskom radu "(Re)Prezentacije Vareša kroz prakse i mjesta vezana za prehranu“.

kao i narodnom nošnjom ovoga kraja, pomažu Varešanima u opisivanju njihovog identiteta, kulture i povijesti. Na mnogo se od ovih stvari oni referiraju prilikom govora o onome što ih je formiralo – primjerice, ako govore o svojoj nošnji, najčešće će uz tu temu pričati i o izbjeglištvu za vrijeme rata i o tome kako su nosili svoje nošnje i platna kako bi sačuvali dio svog identiteta. Mnogo je lijevanih predmeta koje su posjedovali, otkanih odjevnih predmeta i fotografija koje su Varešani uvijek nosili sa sobom, ili ih našli po povratku svom domu, a koji su im služili kao glavno sredstvo formiranja identiteta i ponovnog povezivanja s mjestom iz kojeg potječu. Upravo zbog toga su navedeni materijalni resursi ključni za povezivanje sa lokalitetom, te su zbog toga od neprocjenjive važnosti za Varešane, a jedinstveni su jer emocije koje ih povezuju s njima ih ne mogu povezati ni s kojim drugim mjestom.

Posljednji odlazak u Vareš je, ipak, u turističkom smislu, za mene bio najplodniji. Više ne mogu govoriti o odlasku „na teren“ jer je Vareš postao mnogo više od toga – postao je mjesto susreta s dragim ljudima, prijateljima, poznatom sredinom i mjesto stvaranja jedinstvenih iskustava i uspomena. Tako je bilo i u travnju 2018. godine, kada smo sudjelovali i u „turističkim“ aspektima djelovanja lokalne zajednice. Prvo iskustvo je bilo kada sam zamolila vodiča koji radi u Turističkom info centru, Admiru Čizmu, da nas odvede u posjetu vareškoj džamiji. Prve godine našeg boravka smo prisustvovali misnom slavlju u vareškoj crkvi, no džamija mi je oduvijek davala osjećaj misterioznog, tajanstvenog, zanimljivog, „drugog“. Ipak, nisam se sama usuđivala ući unutra, već sam željela da to bude uz pratnju nekoga tko je član te zajednice, nekoga tko se identificira kao musliman. Admiru sam prvo postavila nekoliko pitanja vezanih za džamiju, funkcioniranje i vrijeme kada se održavaju molitve i ostali religijski obredi. On je rado odgovarao na moja pitanja, što me ugodno iznenadilo, i uistinu se otvorio po ovom pitanju jer je osjetio interes sa moje strane, te zbog toga nisam oklijevala upitati ga bi li me bio voljan odvesti u džamiju kada će imati vremena. Odmah je pogledao na sat, zatim u mene i rekao: „Haj'mo odmah, još neće molitva neko vrijeme.“. I tako smo se uputili u džamiju, Admir, kolegica Dora i ja. Na ulazu u džamiju smo skinuli cipele i nas dvije smo pokrile glavu, kako pravila nalažu. Unutra je bio učitelj koji je dječake učio pjevati na arapskom. Admir nam je objasnio koje su to molitve koje pjevaju, zašto se dječake u toj dobi uči pjevati na arapskom u džamiji, te nas je proveo kroz čitav prostor i objasnio nam koje prostorije za što služe. Objasnio nam je gdje borave žene, a gdje muškarci, ali i čitao neke napise na arapskom koji se nalaze na zidovima džamije, bilo da su

⁸ Ranko Ravlija se bavi lijevanjem metalnih predmeta, za koje sam pravi kalupe, a nerijetko su to simboli Vareša – *livci*, pepeljare sa motivom Vareša, metalne posude raznih oblika. Njegov je otac posljednji vareški majstor *livac*, koji je po povratku iz prognaništva obnovio svoj zanat te ga prenio na sina kako se ova vještina ne bi zaboravila.

naslikani na zidu ili napravljeni u obliku slika. Cijelo su nas vrijeme zaigrani dječaci pratili pogledima, očito zainteresirani za našu posjetu, ali i začuđeni time što je netko tko nije član njihove zajednice došao u njihovu džamiju.

Čitav dan sam ostala pod dojmom posjeta džamiji, što me navelo na razmišljanje kako zapravo Varešani, barem jedan dio njih, poimaju nas kao nove ljude, kao svojevrsne turiste. Pogotovo oni koji se bave nekom od djelatnosti u sferi turizma, pri upoznavanju sa nama imaju „potrebu“ prezentirati nam neke aspekte svoje svakodnevice kao jedinstvene, specifične, vrijedne pažnje i posjete, kao što je istaknuto i u prethodnom tekstu. Uzmimo za primjer posjet bilo kojoj od etno zbirke koje se nalaze u selima koja okružuju Vareš⁹ – gospođe koje brinu o ovim zbirkama imaju mnoštvo priča o nastanku zbirke, pribavljanju predmeta, kao i uspomena vezanih uz sve ovo, pogotovo trud koji ulažu kako bi ih koliko-toliko očuvali. U svakoj od ovih zbirki se može pronaći barem po jedan predmet, ako ne i više, za koje će žene reći kako je specifičan upravo za Vareš, nije se koristio nigdje drugdje u BiH, ili su ga oni prvi počeli upotrebljavati. Naravno, poanta ovoga također nije da te priče treba propitivati ili ne vjerovati u njih, već je zanimljivo kako članovi lokalne zajednice odabiru upravo ovaj mehanizam kako bi se istaknuli u masi uobičajene turističke ponude, pogotovo jer nemaju klasične turističke resurse na kakve smo navikli, primjerice, u Hrvatskoj, kao što su sunce i more, a ruralni i kulturni turizam nisu u tolikoj mjeri istaknuti.

Slično se događa i sa aktivnim turizmom, odnosno u kontekstu Vareša, avanturističkog turizma. Tim ljudi koji rade u Turističkom info centru su uglavnom mladi ljudi, većina ih je starosti do tridesetak godina, a svoj su radni i životni vijek odlučili nastaviti u Varešu, baveći se turizmom. Većina njih se nije obrazovala isključivo za turističku djelatnost, no svoje su ideje, vještine i sposobnosti uklopili u bavljenje turizmom kao novim potencijalom koji ovaj kraj pruža. U turističkoj ponudi Vareša se tako ističu nebrojene prirodne ljepote i resursi, materijalna i nematerijalna kulturna dobra, ali i organizirane aktivnosti koje se mogu provoditi u prirodi. Neke su od tih aktivnosti biciklizam, *paraglajding*, *abseil* i *zip-line*, a koje

⁹ Gotovo svako selo u općini Vareš posjeduje etno zbirku, više ili manje uređenu, odnosno strukturiranu. Većinu, ako ne i sve zbirke, smo posjetili i razgledali, te uočili neke od problema sa kojima se susreću oni koji su skupili ove predmete, a koji su vezani uz njihovo čuvanje i prezentaciju. Neke od tih zbirki su u selu Pogari, koju vodi Forum žena Pogar, zatim zbirke u Borovici, Pržićima, Zaruđu, Vijaci. Konkretnije, zbirke u Pogarima i Borovici su koncipirane na način da prikazuju nekoliko prostorija u kući u tim selima, te se u njima sukladno tome nalazi određeni namještaj i predmeti. Slično je koncipirana i zbirka u Pržićima, dok je u Vijaci u prostoru bivše škole okupljeno mnogo predmeta koji se mogu razgledati, a u Zaruđu gospodin koji ima zbirku je drži u prostoriji izvan kuće, a uglavnom posjeduje alat. Na zbirkama u Pogarima, Pržićima i Zaruđu su kolegice vršile inventarizaciju predmeta te ih opisivale u popratnim karticama, a što je za cilj imalo pomoći lokalnom stanovništvu koje se bavi održavanjem ovih zbirki da zapravo znaju što točno imaju, kako bi se očuvali detalji o pojedinim predmetima i njihovoj povijesti te značenju koje imaju za lokalno stanovništvo. Detaljnije o ovoj temi u diplomskom radu Ines Horvat.

organiziraju članovi Kluba ekstremnih sportova „Perun-Va“. Tijekom posljednjeg boravka u Varešu, odlučila sam kako želim iskusiti nešto od ovih aktivnosti, te nagovorila i nekoliko kolegica da krenu sa mnom. Sa članovima kluba sam dogovorila da oni isplaniraju kada je najbolje vrijeme za neku od aktivnosti, obzirom da treba paziti na vremenske uvjete i mjesto izvođenja aktivnosti, u što se oni ipak najbolje razumiju. Nakon nekoliko dana praćenja vremenskih prognoza i detaljnih planova, javili su nam kako ćemo ići na abseil sa vareškog vijadukta. Dogovorili smo mjesto i vrijeme, te su nas oni odvezli tamo, kada su uslijedile pripreme i spuštanje. Sve je proteklo u poprilično opuštenoj atmosferi, obzirom da poznajemo sve koji su sudjelovali u organizaciji ovog abseila. Bilo je sunčano popodne, uživali smo u razgovoru, nekim internim šalama koje smo razvili dosad, ponekom piću i završnim pripremama za spuštanja. Članovi KES Perun-Va su nas podučili kako točno trebamo baratati opremom, gdje što zakačiti, kako otpuštati uže kako bismo se spuštali, ali i naglasili kako su oni tu kao dodatno osiguranje, te nema mjesta strahu da ćemo pasti. Uistinu, dobro su nas osigurali, opremili, stavili kacige i bili smo spremni za spuštanje. Obzirom da sam ja jedina koja je ranije bila na abseilu, odlučili smo da ja idem prva. Ipak, kako mi je ovo bilo prvi put da sama upravljam brzinom spuštanja konopcima, a ne netko drugi, mala doza straha je ipak bila prisutna, no na kraju smo se i tome svi zajedno nasmijali. Na pola spuštanja me Mirza ipak zaustavio, namjerno, kako bismo obavili fotografiranje, jer su fotografije ipak jedan od najvažnijih elemenata turističkog iskustva, ali su i u funkciji uspomena i dokaza na nešto što je stvarno učinjeno. Nakon toga su mi pomogli da se sigurno prizemljim i otkačim od užadi, a cijeli je proces trajao svega nekoliko minuta. Naravno, nakon što smo uvidjeli koliko je ovo zabavno i jednostavno, poželjeli smo se spuštati ponovno, pa se svatko od nas spuštao nekoliko puta. Na kraju je uslijedila zajednička fotografija na vijaduktu, na kojoj su bili i naši prijatelji iz KES Perun-Va, profesori i mi. Nakon fotografiranja i pospremanja opreme, uputili smo se u Konobu, naš uobičajeni kafić za druženja, kako bismo nazdravili našoj avanturi toga dana i proveli još malo vremena u druženju sa našim domaćinima.

Gledajući tu fotografiju sada, gotovo godinu dana kasnije, smatram da si smijem dopustiti zaključak kako je sudjelovanje u ovim aktivnostima i osobno proživljavanje i doživljavanje ovih mjesta i situacija, kao i zbližavanje sa ljudima, rezultiralo mnogo boljim razumijevanjem turističke djelatnosti u Varešu, i onoga što ona znači za lokalno stanovništvo. Također, ovakvo „uranjanje“ u teren je ono o čemu svaki istraživač vjerojatno sanja, ali mu se i ne nada prilikom prvog odlaska na teren, barem ja nisam. Ono zahtijeva određenu posvećenost kazivačima i temi, iako se nametnulo spontano, a nije bilo isplanirano istraživačkim protokolom. Diskutabilno je, naravno, koliko bi se istraživač smio povezati sa

svojim kazivačima, no smatram kako u ovoj situaciji nema etičkih problema tog smisla, odnosno podaci koji su dobiveni intervjuima i proživljavanjem situacija će biti korišteni isključivo u svrhu pisanja ovoga rada, uz pristanak kazivača i njihovo potpuno povjerenje. Emocionalno povezivanje sa kazivačima u ovom slučaju nije bilo namjerno, u svrhu dobivanja podataka, već je ono rezultat dugotrajnih razgovora i druženja sa kazivačima, nevezano za vrijeme provođenja intervjua i istraživanja općenito. Prijateljstva koja smo stekli tijekom ovoga putovanja, što osobnog, što profesionalnog, su rezultat dugotrajnog boravka na terenu, uronjenosti i interesa za život zajednice koju smo proučavali te su postala jedan od ključnih dijelova boravka na terenu. Ukoliko se na Vareš više možemo referirati kao samo „teren“.

Upravo je iz svih opisanih situacija nastala i motivacija za pisanje ovog kratkog poglavlja o prelasku sa uloge antropologa na svojevrsnu ulogu turista u Varešu, kao što opisuje Fulvio Šuran (2016): „Mnogi ukazuju na sličnost između turista, turističkog vodiča i antropologa. Njihova se sličnost očituje u njihovim željama za putovanjem, boravkom u određenoj destinaciji, potrebi za pisanjem izvješća o doživljajima te kontaktu među kulturama. (...) Nije slučajno što je često antropolog definiran kao „ozbiljan“, „proncljiv“ ili „s sofisticirani“ turist, „part-time turist“, „turist trećeg reda“, ali i kao „predmet turističke atrakcije“. Takvo je približavanje nastalo zbog jednog suvremenog toposa prema kojemu smo „svi mi turisti“. (ibid.). Iako se o postojećim sličnostima može diskutirati, u ovom ću radu svakako pokušati izbjeći prikazivanje turističke situacije i ponude u Varešu kao klasične turističke brošure, već će se opisati i utjecaji koje turizam ima na lokalnu zajednicu i razne aspekte njene svakodnevice, u čemu je moguće prepoznati antropološki dio rada.

3. ANTROPOLOGIJA TURIZMA

U moru „klasičnih“ antropoloških tema i istraživanja, sredinom dvadesetog stoljeća pojavljuje se tema turizma kao jedna od novijih i neistraženih, a istovremeno i kao tema za koju antropolozi zapravo ne znaju na koji način je istraživati. Valene Smith (1977) tako vrlo slikovito opisuje pojavu nove istraživačke teme unutar antropologije: *Nešto je NOVO unutar antropologije osim žena i droge – TURIZAM.*¹⁰ (Smith 1977 prema Smith 2007). Iz navedenog citata se može iščitati i određena doza poticanja na bavljenje temom turizma kao novom temom unutar antropologije, ponajviše zbog toga što prethodna literatura nije postojala i mnogi antropolozi zapravo nisu znali odakle krenuti u istraživanja. Ipak, od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, turizam kao područje znanstvenog interesa i istraživanja je postao mnogo zastupljeniji, te se pojavljuje sve više radova koji turizam promatraju iz različitih perspektiva, te sukladno tome, interpretiraju njegove efekte na različite aspekte života (kulturu, ekologiju, slobodno vrijeme i sl.).

Američki antropolog Nelson Graburn 1985. godine donosi rad *The Anthropology of Tourism*, u kojem opisuje antropologiju turizma kao novo područje u znanstvenom proučavanju, koje se bavi fenomenom turizma u svim njegovim pojavnim oblicima. Samo područje ovoga istraživanja dijeli u dva manja područja – proučavanje turista i prirode samoga turizma, te proučavanje socijalnih, ekonomskih i kulturnih utjecaja koje turizam ima, kako na turiste, tako i na lokalno stanovništvo (Graburn 1985). Nadalje, turist se u navedenom kontekstu definira kao osoba koja je privremeno izložena procesu odmora i opuštanja, te dobrovoljno posjećuje mjesto koje je udaljeno od njegova doma, a u svrhu doživljavanja određene promjene (Smith 1977 prema Graburn 1985). Početna diferencijacija od koje proučavanje turizma polazi je distinkcija gostiju i domaćina, odnosno onih koji putuju i onih koji pružaju dobrodošlicu turistima. Antropologija turizma se kao nova znanstvena disciplina formira u sedamdesetim godinama dvadesetog stoljeća, kada dolazi do pojave novih studijskih pravaca, kao što su kulturni studiji i post-kolonijalni studiji, a proučavane pojave su usmjerene ka suvremenosti. Tada je i antropologija, kao znanstvena disciplina, podvrgnuta određenim inovacijama i samoanalizi, što je interpretirano kao tzv. *kriza etnografske predodžbe*. U tom se smislu turizam počinje proučavati unutar studija kultura, te se formira antropologija turizma kao dio antropologije (Šuran 2016).

¹⁰ „There's something NEW in anthropology except women and drugs – TOURISM.“ (prev. aut.)

Do maločas navedenih potreba kod čovjeka (u smislu odmora i slobodnog vremena), ukoliko ih se može okarakterizirati kao potrebe, dolazi s formiranjem modernih industrijskih društava, kada i dolazi do pojave slobodnog vremena kod radnika, te potrebe za odmorom, u smislu dužih odmora, osim onih uobičajenih dnevnih. Turizam tako postaje *modernim ritualom*, koji pomaže pojedincu da se odmakne od svega čime je svakodnevno okružen te da stekne i proživi neka nova iskustva (MacCannell 1976 prema Graburn 1985). Također, putovanja koja se odvijaju u svrhu turizma, bez obzira na njihovo vremensko trajanje, smatraju se migracijama (Smith 2007). Zanimljivo je istaknuti i kako upravo Valene Smith u svojim radovima ističe kako su počeci antropoloških razmišljanja i istraživanja turizma bili bazirani upravo na turističkom iskustvu samih antropologa, obzirom da niti oni sami nisu znali što će novo područje antropološke misli promišljati, niti na koji način.

Turizam je jedno od najmultidisciplinarnijih područja znanstvenog istraživanja, a unutar antropologije ono obuhvaća istraživanje tipova turističkih iskustava, odnos turista i domaćina, trenutak i razloge nastanka turizma, oblike turizma koji se razvijaju, te se bavi problematikom kulture kao robe. Postoje brojne definicije turizma, a samo je jedna od njih da je on skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetilaca nekog mjesta te ako sa takvim boravkom nije povezana nikakva privredna aktivnost posjetilaca. Pietro Clemente, talijanski antropolog, turizam definira kao „oblik spoznavanja našeg vremena koji objedinjuje iskustvo i imaginaciju (Clemente 1997 prema Jelinčić, Gulišija i Bekić 2010). Sudjelovanje u turizmu je uvjetovano mobilnošću, slobodnim vremenom i viškom novčanih sredstava pojedinaca. Također, razvoj turizma u pojedinim područjima utječe i na promjenu strukture privrede i društva, ali i na promjenu same kulture kraja, obzirom da je turistička privreda raznolika i uvelike uključuje i individualnu inicijativu (Rihtman-Auguštin 1970). Moguće je razmatrati kako do toga dolazi s formiranjem slobodnog vremena i potrebom radnika za odmorom, a moguće je diskutirati i kako odlasci na godišnje odmore postaju stvari prestiža i socijalnog statusa. Prihod pojedinca tako može određivati lokaciju, trajanje i razinu godišnjeg odmora, te će ga njegova okolina sukladno tome procjenjivati i klasificirati u određenu skupinu, kao što Igor Duda ilustrira citiranjem pošalice: *Tko ima para kupa se u moru, a tko nema kući u laboru* (Radničke novine 1984 prema Duda 2010). Na taj način, turizam postaje načinom gledanja na svijet i život općenito, koji turistima i domaćinima pruža mogućnost za drukčije spoznavanje stvarnosti oko njih (Jelinčić et al. 2010), što se odvija kroz obrazovnu i spoznajnu funkciju turizma kao aktivnosti.

3.1. Kulturna baština u službi turizma i komodifikacije

Jedno od ključnih područja koje je izloženo turističkoj eksploataciji je kulturna baština, bez obzira na lokalitet o kojem se govori. Kulturni turizam počinje dobivati pažnju turističke misli od 1963. godine, kada je na Svjetskoj konferenciji u Rimu bio opisan kao mogući čimbenik gospodarskog razvoja: „U osnovi takve pretpostavke nalazilo se uvjerenje u postojanje konvergencije interesa između razvijenih zemalja i kulture s jedne strane i gospodarstva i zemlje u razvoju s druge strane, za koje je međunarodni turizam mogao postati povlašteni instrument za međusobne korisne transakcije. Industrijalizacija i urbanizacija ostvarili bi dodatnu potražnju korištenja slobodnog vremena i putovanja...” (Šuran 2016:13). U opisanom se smislu prvenstveno referira na kulturni turizam u smislu muzeja, zbirke predmeta i drugih materijalnih dobara, a koja svjedoče o kulturi i kulturnim praksama određenog prostora. Kulturna baština, ali i kulturni turizam, počinju se tako poimati kao elementi ključni za održivi razvoj, ali i interkulturni dijalog (Jelinčić et al. 2010:117).

Kulturni turizam je ipak pojam u kojem se isprepliću mnogi aspekti života i ljudskih djelatnosti, odnosno on je interdisciplinarni pojam. Na svojevrsan način, kulturni turizam omogućuje opisivanje prošlosti u sadašnjosti (Nuryanti prema Jelinčić 2008:25). Govoreći o tome, određeni predmeti, kao što su oni u etno zbirkama ili privatnim kolekcijama pojedinaca, svjedoče o životu u prošlosti, nose određene priče o svom nastanku ili kontekstu u kojem su nastajali. Oni tako evociraju i određene uspomene i sjećanja kod njihovih vlasnika, ali i kod onih koji čuju te priče. Moguće je tako tumačenje da je funkcija kulturnog turizma upravo ta – poticanje emocije i sjećanja kod ljudi, bez obzira na to jesu li oni ti koji su u posjedu određenih predmeta, ili su im ti predmeti potpuno nepoznati, bez ikakvih sličnosti s njihovom „matičnom“ kulturom. Na taj način, baština ima svojevrsnu obrazovnu funkciju, kao i onu širu društvenu i političku, zbog čega postaje od velike važnosti za budućnost društva (Jelinčić 2008), jer je važno poznavati vlastitu prošlost kako bi se vidio put kojim se dalje ide i na kojim temeljima cjelokupno društvo počiva.

Nastavno na to, kulturni turizam se može poimati na dva načina. Prvo – kao posjet muzejima, spomenicima, sudjelovanje u raznim vrstama događanja i manifestacija, konzumiranje umjetničkih proizvoda, te drugo – uranjanjem u kulturu posjećenog mjesta, bilo da se ona poima kao autentična ili umjetno stvorena za turista (prema Šuran 2016). „Turist, koji je u potrazi za autentičnošću, nastoji prijeći preko, za njega unaprijed stvorenog turističkog mjehurića u kojem je postavljen kako bi, uz dozu znatiželje pristupio shvaćanju skrivenih oblika.“ (ibid.: 16). Zanimljivo je istaknuti kako je u Varešu uglavnom prepoznatljiv

ovaj prvi način poimanja kulturnog turizma, obzirom na postojanje mnogobrojnih etno zbirki, prisutnih u gotovo svakom selu općine Vareš. Predmeti sakupljeni u ovim zbirkama se prikazuju kao objekti koji Vareš identificiraju kao specifičan i autentičan prostor sa njegovim vlastitim pričama upisanim u te iste predmete, sa sjećanjima koja se uz njih vežu. Ipak, poanta niti jedne priče oko predmeta ili lokacija nije propitivati vjerodostojnost njihove priče, već posvjedočiti njenim efektima, kako za lokalno stanovništvo kojem ona pomaže za konstrukciju identiteta, tako i na turiste na koje ostavlja dubok dojam.

Jedna od problematika koje su svi etnolozi svjesni i s čime se bore u svojim poimanjima i radom s baštinom, jest ta da sama baština kao takva nema samo jednu definiciju, kao uostalom niti pojam kulture. Navedeni se pojmovi kroz različite diskurse i institucije različito definiraju, s više ili manje istih, ponavljajućih karakteristika. Prema UNESCO-voj definiciji, kulturna baština se opisuje kao „cjelokupni korpus materijalnih znakova – bilo umjetničkih ili simboličkih – koji se prenose iz prošlosti u svakoj kulturi i, prema tome, cjelokupnom čovječanstvu. Kao sastavni dio afirmacije i obogaćivanja kulturnog identiteta, kao nasljeđe koje pripada cjelokupnom čovječanstvu, kulturna baština daje svakom pojedinom mjestu svoje prepoznatljive osobine i čini skladište ljudskog iskustva. Očuvanje i prezentacija kulturne baštine stoga su kamen temeljac bilo koje kulturne politike.“ (UNESCO 1989 prema Stublić i Samovojska 2018: 280). Iz navedenog je citata vidljivo kako baština tako posjeduje i materijalne, opipljive, fizičke karakteristike, kao i određenu simboličnu, apstraktnu razinu koja pridonosi stvaranju identiteta određenog prostora. Svoj identitet ljudi tako formiraju u odnosu na određene predmete, mjesta od lokalnog značaja i uspomene vezane za prostor ili predmete.

Ipak, promatrajući kulturnu baštinu u kontekstu turizma, neizbježno je dotaknuti se teme komodifikacije, odnosno procesa stvaranja tržišno razmjenjive robe (Pletenac 2006: 7). „Komodifikacija [je] kulturni proces, stvoren ljudskim djelovanjem specifičnim povijesnim okolnostima – oblik kulturne strategije.“ (Pletenac 2006: 7-8), kako ga opisuje Tomislav Pletenac, koji pokazuje kako se antropologija isprepliće s mnogim drugim diskursima, kao što su oni ekonomski, politički i društveni, te zbog čega je i sam turizam na razmeđi mnogih diskursa i nemoguće je promatrati ga isključivo iz jedne pozicije. Nadalje, Stublić i Samovojska (2018) tvrde kako komodifikacija, odnosno ekonomska vrijednost koja se pridaje kulturnoj baštini, služi tome da se kompenziraju troškovi za njeno održavanje, kao čisto ekonomska računica u kojoj svi profitiraju: „Ekonomska analiza baštine izražena je u paradoksu kako su ekonomski motivi uvijek sekundarni prilikom stvaranja/oblikovanja baštine, a primarni prilikom njezina održavanja.“ (ibid.: 284).

Govoreći o komodifikaciji, kao jednoj od najvažnijih pojava u baratanju kulturom i baštinom u suvremenom svijetu, važno je istaknuti i njeno značenje u turizmu. Komodifikacija se tako počinje odnositi kao proces pridavanja novčane, odnosno materijalne, vrijednosti stvarima i pojavama koje inače nemaju takvu vrijednost (Pletenac 2006). Robert Shepherd (2002) u članku *Commodification, Culture and Tourism* obuhvaća problematiku poimanja predmeta, pojava i praksi kao *autentičnih*, te smatra kako je sve što nas okružuje potencijalni komoditet, uključujući i kulturu (Shepherd 2002). U ovom smislu u kulturu možemo ubrojiti materijalnu i nematerijalnu baštinu, te se objema počinje podjednako pridavati ekonomska vrijednost, odnosno one postaju osnovom za financijski profit onih koji je svojataju. Nadalje, Shepherd (2002) smatra i kako komodifikacija može rezultirati stimuliranjem oživljavanja lokalnog interesa za tradicionalne kulturne forme, na način na koji pridonosi povezivanju lokalnih aktera i materijalnih povlastica. Pritom se pretpostavlja i kako lokalno stanovništvo razlikuje one dijelove svoga naslijeđa koje smatraju svetima, odnosno onima koji su nedostupni turističkoj eksploataciji. S druge strane, razlikuju i ono što je profano, odnosno ono što je otvoreno za komodifikaciju (ibid.). Iznosi se i pretpostavka kako porast turizma vodi ka komodifikaciji, obzirom da turisti ipak žele nešto što je na neki način „brendirano“, jednako kao što žele i tradicionalnu umjetnost i vještine.

4. TURIZAM U VAREŠU – REALNOST I ŽELJE

Prvi dolazak u Vareš, kao što je prethodno i opisano, bio je ispunjen kulturnim šokovima i iznenađenjima, kako prostorom, tako i životom u ovome mjestu. Na prvi pogled, na određen način otužno mjesto, pomalo i zapušteno, bez ičega što bi tipičnog turista odmah privuklo. Oronula zgrada željezare na ulazu u Vareš, stare zgrade zapuštenih fasada, jedini hotel u gradu koji zjapi prazan, nekoliko ljudi u nekoliko kafića. Ljepota okolnih sela tako nerijetko biva bačena u drugi plan, jer je ipak prvi dojam grada ovaj koji se dobiva prilazeći cestom prema Varešu. Odlaskom iz grada u okolna sela može se primijetiti ljepota ruralnih krajeva, no ponovno se turizam ne nameće sam od sebe. Dok mi sugovornici nisu istaknuli postojanje turizma, nije mi niti na kraj pameti bilo da bi se njime mogli baviti. Upravo je u tom duhu i započelo moje bavljenje ovom temom – turizam nije nešto očito. Dapače, lokalno stanovništvo mora ga istaknuti kao novonastalu djelatnost. Jedna od mnogih činjenica koja govori tome u prilog su i naše poteškoće s pronalaskom smještaja u Varešu. Obzirom da u vrijeme kada smo se spremali na prvi odlazak u Vareš nije bilo hotela niti hostela, već samo privatni smještajni kapaciteti, bio je pravi izazov – i to je najblaža riječ – pronaći nešto gdje bi nas desetak moglo boraviti. Većinom oni koji pružaju smještaj iznajmljuju jednu sobu ili jednu manju kuću, u koje može stati najviše nekoliko ljudi, a kod nas je naglasak bio na tome da budemo svi zajedno. Konačno se kao jedina opcija pokazala kuća na Strici, ranije opisana, a u kojoj smo boravili svih godina provedenih u Varešu. Daleko je i ovaj smještajni kapacitet od onog idealnog i onog kojeg povezujemo s turizmom ili bilo kakvom vrstom iznajmljivanja turistima, jer ima mnogo nedostataka. Iako je na prvi pogled podosta uređena, sa svim instalacijama, odmah nakon smještanja smo uočili mnoge probleme. Iako na lijepom mjestu, relativno izoliranom, ova kuća ipak ima podosta nedostataka koji bi većinu turista razočarali, jer oni za ono što plaćaju očekuju izvjesnu uslugu i ugođaj zauzvrat.

Šetajući tako po Strici i Zaruđu, selima u okolici Vareša, gotovo ispred svake kuće možemo uočiti postavljeni znak sa imenom i prezimenom domaćice, njenim brojem telefona i popisom proizvoda koje ona priprema za svoje mušterije. Saznali smo kako je, ukoliko želite naručiti, primjerice, sir, potrebno barem dan ranije nazvati, provjeriti hoće li biti dovoljno mlijeka i kada možete dobiti sir. Na taj se način vrše narudžbe, a svaka domaćica ima svoj krug kupaca kojima redovito prodaje svoje proizvode. Ruralni turizam na taj način prvi dobiva na značenju, a čist zrak, netaknuta priroda i mir koji sela u okolici Vareša nude su izuzetno privlačni za turiste, pogotovo one koji dolaze iz urbanijih sredina. Varešani se posebno ponose upravo time da su svi njihovi proizvodi domaći, sami ih proizvode i

distribuiraju, što ujedno smatraju i osnovicom uspjeha u ruralnom turizmu, kao i turizmu općenito.

Jedan je od pionira vareškog turizma svakako Josip Klarić – Klara, svojevrsna legenda ovoga kraja i čovjek čiji se članci mogu pronaći u gotovo svakom broju časopisa *Bobovac*¹¹. Njegovo izletište pod nazivom *Šimin potok* prvi je objekt u vareškom kraju namijenjen za turizam. Ovdje se smjenjuju ljetni i zimski turizam, aktivni turizam i odmor. Ova je kuća smještena na jednom malenom brdašcu na zavoju nakon izlaska iz poznatog vareškog tunela¹², a uređena je u rustikalnom stilu. Stari alat povješan po zidovima, otvoreni kamin, mačka koja prede na jednoj od drvenih klupa, kolekcija sušenih biljaka za čaj, kauči za sjedenje i opuštanje. Ovakav je ambijent u kojem nas je dočekaao naš sugovornik, nasmijan i spreman na razgovor. Iako pri prvom posjetu Klari nismo bili u mogućnosti provesti duže vremena u razgovoru s njim, po sljedećem dolasku nas je ugostio te smo profesorica i ja provele nekoliko sati u razgovoru s njime.

Fotografija 3. U dvorištu Josipa Klarića. (fotografirala: Dora Palajsa, 30. lipnja 2015.)

¹¹ *Bobovac* je prvi list na hrvatskom jeziku koji se počeo izdavati u BiH, upravo u Varešu.

¹² Tunel je poznat po tome što je, prema pričama kazivača, prirodno napravljen, odnosno nije ga nitko napravio, a nije do 2018. godine nije bio osvijetljen pa je bila prava avantura prolaziti njime. Bez obzira što smo prolazili uglavnom autima, potpuni mrak unutar tunela je dodavao na dojam nepoznatoga. Na ulasku u tunel je postavljen prometni znak koji upozorava na prisutnost šišmiša unutra, jer je bilo nekoliko slučajeva kada su automobili naletjeli na šišmiše i usmrtili ih. Možda to u drugim okolnostima ne bi bilo problematično (osim zbog opasnosti za vrijeme vožnje), no u tunelu obitava nekoliko vrsta šišmiša, od kojih su dvije iznimno rijetke u BiH.

Fotografija 4. Izletište *Šimin potok*. (izvor: <https://mapio.net/place/31893627/>, pristupljeno 7. lipnja 2019.)

Fotografije 5. i 6. Unutrašnjost izletišta *Šimin potok*. (fotografirala: Danijela Birt Katić)

Vani je padala kiša, pa nas je smjestio na toplo u kuću i skuhao domaći čaj. Sjeo je s nama na jedan od kauča i pokazao oduševljenje našim interesom za turizam u Varešu. Ispričao nam je sve o svojim počecima u turizmu, o tome kako je njegovo izletište *Šimin*

potok bilo prvo u okolici, prije više od dvadeset i pet godina. Sada ipak ima nešto manje gostiju, žali se Klara u određenoj mjeri, iako se oko gostiju koji mu dolaze voli potruditi. Kaže kako je prije uvijek bilo mnogo izletnika, bilo zimi za skijanje, bilo ljeti za druženja na otvorenom. Uvijek tako ističe kako je spreman pripremiti im domaće jelo, kakvo god žele, samo mu je važno da se na vrijeme najave, a on će se pobrinuti za sve ostalo. Teže mu je sada i održavati cijelo izletišta, jer su on i žena sami, a godine ipak prolaze i njemu je sve teže raditi fizičke poslove. Ipak, baš dok smo sjedile tamo i razgovarale sa njim, Klara je primio poziv za rezervaciju termina za nekoliko tjedana, kada će mu doći jedna tura gostiju. Odmah mu se na licu pojavio osmijeh, već je počeo planirati kako će ih ugostiti. Kakvu će im peku napraviti, gdje će ih smjestiti, što im još može zatrebati. Onaj žar za ugošćavanjem se u njemu ipak još nije ugasio, novi gosti i izazovi ga vesele. Sljedeće godine smo ga ponovo srele, na jednom od predavanja u općini, gdje se govorilo i o turizmu. Vrlo je zanimljivo vidjeti kako mu se drugi, koji tek kreću u bavljenje turizmom, na određen način dive, jer je on angažiran u sferi turizma otkad su se počeli uočavati prvi potencijali vareške prirode.

Prvu godinu boravka u Varešu smo ipak proveli kao svojevrtni turisti – naši domaćini su nas vodili kroz grad i sela, pokazivali ono što smatraju atraktivnim te pričali priče o baštini i kulturi, kao i svakodnevnom životu. Posjetili smo tako mnoge etno zbirke, katoličku crkvu, ostatke srednjovjekovnog grada Bobovca¹³, majdan¹⁴. Upoznavši se sa nekim od „znamenitosti“ Vareša tijekom prvog boravka ovdje, shvatila sam da se turizmom očito bavi određen broj ljudi, koji kao da su u nekom zatvorenom krugu, no ni oni sami ne znaju puno o toj „branši“. Ono što im je svima zajedničko jest da žele sačuvati od zaborava svoju tradiciju i naslijeđe te prenijeti drugima ono što smatraju svojim kulturnim bogatstvom, te se tako istaknuti od ostalih mjesta koja ih okružuju. Jedna od udruga koja se bavi navedenim jest *Izvorno vareško*, osnovana 2011. godine sa ciljem očuvanja tradicije vareškog kraja i promocije vareških proizvoda u domenama ručnih radova, umjetnosti i obrtništva. Predsjednica udruge, gđa Marina Marošević, ističe kako svi članovi udruge djeluju dobrovoljno te se često okupljaju, ali i organiziraju razne radionice, kao i odlaske na sajmove diljem BiH, ali i izvan, te prezentiraju svoje proizvode. Udruga ima svoje prostorije u gradu, te ih je moguće posjetiti tijekom radnog vremena ili prema dogovoru sa članicama udruge, koje su uvijek spremne izaći u susret, otvoriti prostor za razgledavanje te se zadržati u razgovoru sa posjetiocima. U nekoliko smo navrata posjetili udrugu, od čega su nas članice

¹³ Srednjovjekovni grad Bobovac je sagrađen u prvoj polovici 14. stoljeća, a podigao ga je ban Stjepan II. Kotromanić, te je bio sjedište vladara do 17. stoljeća.

¹⁴ Majdani u Očeviji (okolica Vareša) su kovačnice u kojima se željezo oblikovalo čekićem kojeg je, preko drvenih batova, pokretala voda, po čemu su jedinstveni.

jednom prilikom počastile „tradicionalnim vareškim doručkom“, koji su spremile za nas. Tijekom tog doručka su nam objašnjavale u kojim se prilikama ta određena jela konzumiraju te kako su se prije spremala, a našlo se tu svega – bijele kave, prženica, korica-popara i placki¹⁵. Ova prezentacija hrane „izvorne, tipične za Vareš“, ukazuje na jednu od baza turizma u Varešu, onu gastronomsku, prema kojoj se konstruira i ostatak turističke ponude, a služi, između ostaloga, i za identificiranje sa Varešom kao prostorom i skupom određenih kulturnih i identitetskih odrednica.

Još je jedna udruga koja djeluje u Varešu u sferi turizma, onog aktivnog ipak – Klub ekstremnih sportova „Perun Va“. Ovaj klub okuplja uglavnom mlađu populaciju zainteresiranu za ekstremne sportove i adrenalinska uzbuđenja. Njihovo područje djelovanja tako ujedinjuje brdski biciklizam, utrke raznih vrsta, *paragliding*, *abseil*, *zip-line* i slične aktivnosti, a sudjeluju i u trasiranju i kreiranju ruta za turiste željne ovakvih aktivnosti. Klub je osnovan 2009. godine, a članovi se osobito ponose svojim konstantnim usavršavanjem i edukacijama koje pohađaju, kao i svojim osobnim uspjesima u ovim sportovima. Također, djelatnost ovoga kluba je povezana i sa radom Turist-info centra, koji oboje uvelike ovise o priljevu novca izvana, poglavito određenih institucionalnih aspekata, o čemu će biti riječi i u nastavku rada, a što omogućava nabavu opreme, edukacije i konstatne prilagodbe za djelovanje u sferi turizma.

Turist-info centar je novi dio institucionalne podrške vareškom turizmu, otvoren 28. travnja 2017. godine u prostoru „Bosanske kuće“, male drvene kolibe na ulasku u Vareš. Otvaranju su prisustvovali ministar prostornog uređenja FBiH Josip Martić te ministrica kulture i sporta FBiH, Zora Dujmović, te predstavnici HELP-a, organizacije za ruralni turizam Alterural, članovi KES Perun Va i predstavnici Fondacije za obnovu i razvoj regije Vareš. Mi smo sudjelovali kao gosti, obzirom na to da se bavimo istraživanjem teme turizma, te smo prisustvovali sastanku navedenih predstavnika u općinskoj Sali, te kasnije obilasku turističkih kapaciteta na Strici i Zaruđu. Goste je pozdravio načelnik općine Vareš, Zdravko Marošević, a Boško Andrić je održao kratku uvodnu riječ o trenutnom stanju i aktivnostima koje se poduzimaju u sferi turizma i njegovog razvoja u Varešu. U turist-info centru tako radi nekolicina mladih ljudi, koji se bave organizacijskim dijelom turističke ponude – snimaju promotivne spotove, izrađuju nove brošure i letke, rade na poboljšanju i inovacijama unutar već postojeće ponude, ali i smišljaju nove aktivnosti. Također, ovdje djeluju i ovlašteni turistički vodiči za područje Vareša, za koje svi ističu kako im je posebno važno da su to

¹⁵ Više informacija o navedenim jelima u diplomskom radu Matije Zdunića (2018): *(Re)Prezentacije Vareša kroz prakse i mjesta vezana za prehranu*.

Varešani, lokalci, koji najbolje poznaju svoj kraj i koji su najpozvaniji biti vodičima na ovom prostoru.

Važno je naglasiti i kako je uključenost Varešana u turizam od sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća bila potpuno drukčije prirode – oni su, kao radnici, bili turisti koji su odlazili uglavnom na hrvatsku obalu na godišnje odmore u odmarališta koje su njihova poduzeća zakupljivala. U stvaranju turizma u tadašnjoj Jugoslaviji su tako sudjelovali svi pripadnici postojećeg društvenog poretka: agencije, organizacije i pojedinci, radnici i intelektualci, a jugoslavenski turizam je pratio ekonomske i političke promjene zemlje, te pomagao graditi jugoslavensku naciju pod geslom „bratstva i jedinstva“. Nakon propasti vareške industrije i privatizacije koja je uslijedila, Varešani više nisu u mogućnosti priuštiti si ovakva putovanja, a Vareš sada postaje destinacijom za vikend turizam, kada dolaze ljudi iz Sarajeva i drugih većih okolnih gradova, koji su željni nekoliko dana odmora u prirodi. Ovaj vikend turizam tako predstavlja začetke razvoja turizma, u koje se kasnije uključuju pojedinci, udruge i institucije.

Mnogo je još lokacija, znamenitosti, običaja, praksi, događaja, atrakcija i mogućnosti koje bi se dale navesti u ovome dijelu rada, no navedene su samo one ključne, na koje ću se najviše oslanjati u nastavku rada. Također, vrlo je važno istaknuti znatno poboljšanje kojem smo mi, kao istraživači i gosti, mogli svjedočiti tijekom proteklih godina. Od toga da se turizam morao isticati kao nova djelatnost koja postoji, do otvorenja turist-info centra i poboljšanja turističke ponude obuhvaćeno je mnogo rada i zalaganja od strane lokalne zajednice, ali koju uvelike pokreću općinska tijela. Uloga općine i ureda za razvoj turizma je neupitna, jer oni potiču članove lokalne zajednice koji imaju potencijala da se razvijaju u smjeru turizma, da pohode razne edukacije i sajmove, da konstantno poboljšavaju svoju ponudu i rade na isticanju svoje ponude u moru drugih ponuda raznih vrsta aktivnosti diljem BiH. Naravno, institucionalna podrška obuhvaća i određenu financijsku pomoć udrugama i pojedincima, ali i upućivanje na prijavljivanje za dobivanje financijskih sredstava iz raznih fondova, bilo državnih ili onih Europske unije, kao i raznih stranih organizacija. Institucionalna podrška je tako iznimno važna i upravo zbog same činjenice da postoji – pojedinci i udruge bez određene pomoći s više razine ne bi mogli mnogo, bez obzira na svoj trud i rad. Sama činjenica da institucije i pojedinci zaposleni u njima prepoznaju potencijal ovoga područja te ga žele razvijati i ulagati u njega, još više govori o dobrobiti koje će razvoj turizma u budućnosti imati za lokalnu zajednicu, ali i cijelu regiju.

4.1. Komodifikacija u službi turizma i domaćina

Jedna od ključnih binarnosti na kojima počiva turizam i turistička djelatnost jest svakako ona turist – domaćin. Odnos turista i domaćina je u svakom slučaju najvažnija baza na kojoj počiva turistička djelatnost. U tom smislu, turisti od svojih domaćina očekuju određene sadržaje, kvalitetnu uslugu i izbor aktivnosti u skladu s cijenom koju za to plaćaju. Sukladno tome, domaćini od turista očekuju uredno plaćanje usluga koje im pružaju. Također, domaćini konstantno moraju raditi na poboljšanju i inovacijama u svojoj ponudi, kako bi osigurali da im se gosti vraćaju iz godine u godinu. Unatoč tome, njihove pozicije nipošto nisu ravnopravne, pri čemu je turist uvijek onaj koji je povlašten. Također, turizam čini to da se lokalna kultura pretvara u predmet potrošnje, u smislu u kojem se prezentacija elemenata lokalne kulture i njihova funkcija prilagođava potrebama i interesima turista (Jelinčić 2006), a što će biti prikazano na određenim primjerima iz Vareša u nastavku teksta.

Kod komodifikacije se ističe problematika toga što domaćini, u ovom slučaju Varešani, oni koji se bave turizmom, smatraju kako im je teško ili neugodno svojim uslugama ili proizvodima nametnuti ekonomsku vrijednost. Mnogo je toga što utječe na ovakav njihov stav, počevši od toga što je turizam nova djelatnost u njihovom kraju, s kojom se tek uče baviti i stvarati nove vrijednosti i posao tamo gdje su mislili da ga zapravo nema. Dok su bili zaposleni u rudniku ili željezari, preradi drva ili trgovini, vrijednost je njihovom radu bila unaprijed zadana i pridana, te nisu morali sami određivati cijenu svog radnog sata ili truda, zbog čega su možda bili i zakinuti u određenom smislu, ali i mirniji jer su dobivali plaću kojom su mogli raspolagati po volji i znati da je ona sigurna u određenoj mjeri. S gašenjem industrije nakon rata, te s uvođenjem turizma u svakodnevne djelatnosti, sada on postaje jedna od primarnih djelatnosti. U tom smislu komodifikacija jest jedan od mnogih izazova s kojima se ljudi susreću. Bilo da je to izanjamljivanje smještaja, pripremanje obroka, prodaja sireva, izrada potkovanih jaja u majdanu ili stručno vođenje turista, Varešani koji se počinju baviti turizmom u ovim se počecima osjećaju nelagodno dok pridaju ekonomsku vrijednost, ono što bismo popularno nazvali cijenom, onome što smatraju uobičajenim dijelom svoje svakodnevice.

Jedan od kazivača, gospodin Boško Andrić, koji je i zaposlen u općinskom uredu za turizam, istaknuo je i kako intenzivno rade na tome da potiču ljude da ne umanjuju vrijednost svoga rada te da naplaćuju svoje usluge i proizvode, iako se osjećaju pomalo nelagodno. Posebno je istaknuo primjer kovača u jednom od majdana koji izrađuje potkovana jaja. Isti taj kovač nerijetko posjetiteljima majdana daruje jaja kao suvenir, a na mnogobrojne sugestije

kako bi ih trebao početi prodavati, on odgovara kako ne zna na koji način bi mogao pridati vrijednost tim potkovanim jajima. Ujedno mu je i nelagodno naplaćivati ih ljudima, jer ih vidi kao sitnicu. Ovo je samo jedan od mnogobrojnih primjera ljudi koji su se tek počeli baviti turističkom djelatnošću, te još nisu u njoj pronašli svoj potpuni komfor. Pojedince i udruge uključene u turizam predstavnici institucija nadležnih za turizam tako pokušavaju educirati kako da uvode cijene u svoje ponude te kako da komuniciraju sa turistima, ali ih potiču i usmjeravaju kako da apliciraju na natječaje za sufinanciranje turističkih projekata:

Mnogi su dosad bili samostalni, pa nemaju još niti toliko kapaciteta za suradnje... Ima nekih ideja za spajanje, na primjer ovi koji već imaju uhodane aktivnosti. Sad je ideja ove jedinice za upravu i lokalni razvoj da ih se obavijesti, ali idemo telefonom, to je sigurno. Oglase i radio tko zna hoće li itko slušati, odmah tako se eliminira svaka mogućnost da netko nije čuo. Mi im onda pomažemo što treba, oni donesu normalno što treba se upisati, broj, račun iz banke i te stvari, akt o registraciji. Mi pokušavamo ovdje, posebno za aktivnije projekte, i u nevladinom sektoru sad preko ove jedinice za upravu i lokalni razvoj, i mjesne zajednice, gdje mogu aplicirati, pa čak i privatno preko malih i srednjih poduzeća. (...) Recimo, sad je išao jedan javni poziv, natječaj, ministarstva poduzetništva, i onda mi upućujemo ako znamo da bi netko imao uvjete za prijaviti se, pomažemo im, što, kako...

Iz navedenog je citata tako vidljiva i institucionalna podrška, od strane općine i općinskih tijela za razvoj turizma, na koju lokalno stanovništvo može računati, a o čemu će biti riječi i u nastavku rada. Takva podrška je od ključne važnosti za održavanje turizma, obzirom da, kako je i opisano, mnogi koji se bave turizmom ili imaju potencijal za bavljenje njime ne bi se u to upuštali ukoliko ne bi imali pristup dovoljnom broju informacija o samim propozicijama i mogućnostima koje im pojedini izvori financijske i druge pomoći nude. U tom kontestu, znanje postaje ključno za komodifikaciju, pri čemu se zapravo radi o nadogradnji znanja, odnosno o stjecanju novih uz stare vrste znanja (Pletenac 2006). U kontekstu Vareša, to znači da je potrebno da pojedinci uključeni u turizam stječu nova znanja, poželjno na formalan način, o tome kako pridavati ekonomsku vrijednost svojim proizvodima. To bi konačno uključivalo i da domaćini imaju viziju onoga što njihovi turisti traže i žele, kao i njihovih mogućnosti da si nešto priušte. Ipak, uz ovaj praktičan dio, potrebno je da dođe do promjene u svijesti osoba angažiranih u turizmu na način da je za uspješno turističko poslovanje potrebno pridavati ekonomsku vrijednost ovakvoj vrsti rada i proizvoda, za što će biti potrebno zasigurno još dosta vremena.

Vraćajući se na temu komodifikacije i njezinu ulogu u sferi turizma, važno je naglasiti kako se ona počinje ponašati kao proces pridavanja novčane, odnosno materijalne, vrijednosti stvarima i pojavama koje inače nemaju takvu vrijednost (Pletenac 2006). Robert Shepherd

(2002) u članku *Commodification, Culture and Tourism* obuhvaća problematiku poimanja predmeta, pojava i praksi kao *autentičnih*, te smatra kako je sve što nas okružuje potencijalni komoditet, uključujući i kulturu. U ovom smislu u kulturu možemo ubrojiti materijalnu i nematerijalnu baštinu, a što se u kontekstu Vareša može promatrati kroz promatranje udruge Izvorno vareško, gdje se izrađeni predmeti prodaju. Udruga svojim članovima omogućava lakšu popularizaciju među širom publikom, zbog odlazaka na razne sajmove gdje se one „reklamiraju“. Ujedno, na ovaj način članovi omogućuju svoja okupljanja, odlaske na razne manifestacije i sajmove, kao i daljnje izrade rukotvorina, no omogućava im se i određena zarada „sa strane“. Njihov je princip izračunavanja cijene pojedine zapravo vrlo logičan – uračunavaju troškove materijala, vrijeme potrebno za izradu te svoj rad:

Pa uračunamo cijenu materijala, ovisi što se koristi, vuna, konac, platno, drvo, što god već, ovisi o tome što se radi, jel. I naravno određeni dio cijene ide s obzirom na to koliko je komplicirano to što se radi, a i koliko se onda vremena potroši. Nekad na ove neke sitnije stvari i jednostavnije se potroši manje, a nekad više vremena, nekad za nešto veće treba i do par dana, par tjedana, sve ovisi. Treba o svemu tome voditi računa.

Ipak, jedna od mogućnosti kojima komodifikacija može rezultirati je poticanje oživljavanja lokalnog interesa za tradicionalne kulturne forme. Možemo pretpostaviti i kako razvoj turizma vodi ka komodifikaciji, jer turisti žele nešto što je u određenom smislu „brendirano“, ne nužno u smislu neke svjetski popularne marke (prema Shepherd 2002). „Brendirano“ u istraživanom kontekstu može se odnositi na pripisivanje pridjeva *vareško* kada se nešto žele istaknuti kao specifično, jedinstveno. Bilo da je to doručak, narodna nošnja, kalup za paprenik ili neki drugi aspekt baštine Vareša, njihovo simbolično značenje je automatski pojačano dodavanjem ovog pridjeva, koji asocira na određenu emocionalnu vrijednost koju lokalno stanovništvo upisuje u izvođenje određene prakse ili u izradu nekog predmeta. Komodificiranje svakodnevnog, njegova eksploatacija u svrhe isticanja kao jedinstvenog i turistički atraktivnog, može dovesti i do toga da ono što se identificira kao *autentično* postaje realnije, i na neki način atraktivnije od svega ostalog (prema Shepherd 2002). Predmeti, prakse, običaji i mjesta koja se ističu kao posebna, jedinstvena za Vareš i neponovljiva u bilo kojem drugom mjestu, ono je što ga izdvaja iz mora ostale turističke ponude i moguće sličnosti s drugim gradovima u Bosni i Hercegovini.

Nastavno na navedeno, *autentične* se stvari povezuju s *autentičnim* mjestima. U tom smislu, Vareš jest *autentično* mjesto, odnosno jedinstveno u svojoj povijesti, baštini i odnosa lokalnog stanovništva spram toga. Kao što i mnogi sugovornici ističu, Vareš je jedinstveno mjesto u Bosni i Hercegovini u mnogim segmentima – imali su prvi televizor u okolici, prvo

kino, industrija im je bila na visokoj razini, a sada su jedni od prvih koji su se počeli baviti turističkom djelatnosti u srednjoj Bosni i Hercegovini. Slična je situacija s većinom mjesta u BiH, a možda i šire, koja se žele istaknuti kao jedinstvena i prva „u nečemu“, što god to bilo. Često se ističe kako su po svojim prirodnim i kulturnim bogatstvima i resursima ispred okolnih mjesta, kao što i gospodin Boško Andrić, naš glavni oslonac kada je u pitanju institucionalni aspekt razvoja turizma, ističe:

I onda što je bitno, osim ovih gostiju iz Sarajeva i tako većih sredina, mi imamo i goste tu iz susjednih općina. Pa kada je bilo riječi o tom projektu HELP-a sa drugim općinama oko Vareša, Konjic, Kakanj... nemaju oni baš predispozicije kao mi (...) susjedna Breza, isto tako, nema smještajnih kapaciteta, ali smo mi tu povukli više sredstava pa se potpomažemo. (...) Nisu ni oni za odbaciti, ali imaju još za učiti. (...) A sad ove privatne biznise pokušavamo na fin način da usmjerimo, neka prošire objekte, ali daj neka neke stvari i promijene.

Autentičnost se Vareša tako povezuje s njegovim jedinstvenim krajolicima i povijesti, kao i drugim turističkim karakteristikama za koje Varešani smatraju kako ih druga mjesta u bližoj okolini nemaju. Ipak, unatoč ovoj svojevrsnoj „prednosti“ u kojoj se Vareš nalazi, oni smatraju i kako je važno pomagati druga, manje turistički razvijena područja, da napreduju i razvijaju se, kako bi se svi zajedno mogli udružiti i turistima ponuditi jedinstveno iskustvo i doživljaj boravka u Bosni i Hercegovini. Konačno, navedeno bi trebalo poslužiti za omogućavanje turistu da doživi „autentično“ iskustvo, nezaboravno, nešto što će prepričavati još dugo vremena po povratku u svoju matičnu zemlju ili grad. Naravno, diskutabilno je koliko su ta mjesta i iskustva uistinu „autentična“ te postoji li autentičnost u ovom smislu, ili se slično može doživjeti u drugim mjestima diljem BiH, pa možda čak i Balkana. Ovisno o odgovoru koji možemo ponuditi na ovo pitanje, mogli bi se izvesti razni zaključci o tome je li prostor Bosne i Hercegovine homogen ili heterogen po pitanju turističkih mogućnosti i pružanja turističkih iskustava, ali i u kolikoj je mjeri uistinu „jedinstven“ i poseban, kako ga opisuju sugovornici.

Nadalje, važan aspekt komodifikacije je i mogućnost da se kući ponese neki suvenir, ili nešto njemu nalik, što će turista podsjećati na mjesto koje je posjetio. Uobičajeni su suveniri oni koji se mogu pronaći u standardiziranim suvenirnicama, poput razglednica, magneta ili privjeska za ključeve sa motivima destinacije, čega uostalom ima i u Varešu, no važno je naglasiti jedno – nema ovakve standardizirane suvenirnice kao takve. Suveniri i predmeti se u Varešu mogu kupiti na nekoliko lokacija, od kojih je jedna udruga Izvorno vareško. Članice Udruge, kao što je i prethodno opisano, bave se izradom predmeta koji imaju tradicijsku podlogu, kao i onih prilagođenih suvremenom životu. Dio njihove ponude tako

čine heklani i vezeni tekstilni predmeti, kao što su stolnjaci, prekrivači, haljine, majice i slično, oslikane boce sa domaćim rakijama, *voštanice* u drvenim kutijicama, lutke odjevene u narodnu nošnju te lijevane posude i pepeljare s motivima vareških radnika. Također, dio ponude čine i magneti i razglednice s motivima Vareša i njegovih prepoznatljivih mjesta, kao što su most preko Stavnje i katolička crkva. Dio je ponude i ručno izrađen nakit, prilagođen ukusu suvremene žene, koji je moguće uklopiti u svakodnevne modne kombinacije. Kao što opisani predmeti Varešanima pružaju određenu mogućnost samoidentificiranja s prostorom u kojem žive, njegovom povijesti i kulturom, slično će evocirati i kod turista koji nešto od navedenoga kupi kao uspomenu na svoj boravak u Varešu. Promatrajući bocu u kojoj je bila rakija, oslikanu motivom Vareša, koju sam kupila prilikom jednog od boravaka u Varešu, svakako mi naviru brojne uspomene i trenutci koje smo tamo proživjeli – prva čašica rakije koju smo popili s našim domaćinima, a koja me nemalo „stresla“, te svaka sljedeća „prva“ kojom smo počinjali svaki dolazak na teren. Trenutci su to koji potiču želju za povratkom u Vareš, a vjerojatno isto doživljavaju svi turisti promatrajući svoje suvenire – evociraju uspomene i doživljaje te dobivaju želju za povratkom u Vareš. Osim činjenice da ovo direktno pridonosi razvoju i opstanku turizma kao djelatnosti, važno je naglasiti kako pridonosi i očuvanju vareške kulture i baštine, njenom širenju izvan granica lokalne zajednice te u određenoj mjeri potiče i lokalnu zajednicu na očuvanje onoga što smatraju važnim za njen opstanak.

Ipak, suvremenom turistu suveniri kao opipljivi predmeti postaju i manje bitni, te se naglasak stavlja i na turističko iskustvo, doživljaj koji pojedinac dobije prilikom posjeta destinaciji. Tu na važnosti dobiva adrenalinski i aktivni turizam koji postaje sve zastupljeniji u Varešu. Iskustvo *paraglajdinga*, *zip-linea*, brdskog biciklizma, *abseila*, planinarenja ili zimskih aktivnosti na nekoj od planina koje okružuju Vareš kod svakoga ostavlja poseban dojam i uspomene. Pojedinac tako pamti osjećaj adrenalina, koji je i pojačan ukoliko je ovo jedno od prvih iskustava ove vrste. Obzirom na abseil u kojem sam sudjelovala, smatram da je važno naglasiti i opuštenu atmosferu u kojoj se sve ove aktivnosti odvijaju, kao i susretljivost i sigurnost koju organizatori pružaju. Upravo je to ono što turistu pomaže da, s uglavnom relativno malo straha, sudjeluje u ovim aktivnostima i uistinu doživi nezaboravno iskustvo. Ove se aktivnosti mogu i snimiti, fotografirati, te se na taj način ovo iskustvo može i oživjeti po povratku s odmora. Novi turistički „suvenir“ tako postaje samo iskustvo, doživljaj i emocije koje se dožive tijekom boravka u određenom prostoru. Suvenir više nije samo opipljivi predmet, magnet koji ćemo po povratku sa odmora staviti na hladnjak, razglednica koju ćemo poslati rodbini ili boca domaćeg pića koje ćemo pokloniti prijateljima. Suvenir

postaje doživljaj, emocija, kojima se kao takvima pripisuje materijalna vrijednost. Ta materijalna vrijednost, doista, jest pridana aktivnosti kojom se dolazi do „suvenira“, što je ujedno čini i njegovom vrijednosti. Po kasnijem razmatranju i ponovnom proživljavanju, ovakav „suvenir“ se čini vrijednijim, a investicija u njega ne toliko velikom. Iako maločas opisana boca rakije ima efekt *madeleine* kolačića¹⁶, isti efekt ima i pregledavanje fotografija i ponovno proživljavanje avanture i novih iskustava kakva omogućuju ovakve aktivnosti tijekom boravka u Varešu. U tom smislu, doživljajima se nipošto ne smije osporiti sposobnost širenja i održavanja određenog dojma koji Vareš odaje, slično kao što je opisano i sa konkretnim predmetima kao suvenirima, koji služe i za održavanje duha i kulture Vareša. Doživljaji u ovom smislu tako služe i za stvaranje jedne drukčije slike Vareša – izvora avanture, adrenalina, modernog, mladog, punog vitalnosti i potencijala – a ta slika ne mora biti u kontrastu sa slikom Vareša opisanog kroz tradiciju i baštinu. Dapače, ove se dvije slike upotpunjuju, jer prikazuju kako je Vareš grad koji je sposoban pratiti promjene suvremenog svijeta i potrebe suvremenih turista, kao i činjenicu da se razvija na temeljima svoje lokalne kulture i vrijednosti, te cijeni i drži do svoje povijesti. Kroz to se može promatrati i razvoj turizma i onoga što je u njegovom središtu, no važno je naglasiti kako se s novim oblicima turizma oni stari ne gase, već nastavljaju postojati paralelno, te tako tvore jedinstvenu ponudu koju su institucije prepoznale, a lokalno stanovništvo pristalo raditi na njenom razvoju.

Nadalje, dijelom komodifikacije, pridavanja vrijednosti proizvodima i uslugama, može se smatrati i reklamna kampanja, odnosno promoviranje turističke destinacije. Općinski ured za turizam i Turistički info centar su u ovim područjima vrlo aktivni, što putem tiskanih materijala, što virtualnim putevima. Pri samom početku upoznavanja sa sektorom turizma u vareškom kraju, na nekoliko sam mjesta čula o vareškim „Zvezdanim stazama“, no nisam znala na što se ovaj naziv odnosi, iako me zaintrigirao. Također, nitko od mojih starijih kazivača niti onih koji su se počeli baviti turizmom nije mi znao reći točno o čemu se radi. Tek po upoznavanju članova kluba ekstremnih sportova „Perun-Va“, družeći se u *Konobi*, gdje smo se udomačili, saznala sam što ovaj pojam zapravo obuhvaća. Transverzala „Zvezdane staze“ je projekt, ruta za ekstremni biciklizam i/ili planinarenje, čije je planirano trajanje dva dana, idealno za vikend-izlet. Rutu vode iskusni vodiči, obzirom da je na karti označena i blizina područja na kojima još postoji opasnost od mina zaostalih od rata. Vodiči

¹⁶ Alegorija na roman Marcela Prousta „U traganju za izgubljenim vremenom“, u kojem autor opisuje sjećanja na djetinjstvo koja mu naviru nakon što pojede kolačić *madeleine*, koji služi kao okidač za prisjećanje prošlih vremena i njihovo ponovno proživljavanje.

su lokalni mladi ljudi, upućeni u lokalnu kulturu, baštinu i povijest, što su kazivači istaknuli kao posebno važno.

Za „Zvezdane staze“ je tako napravljena mala knjižica sa fotografijama punktova na kojima se pristaje, kao i njihovim lokacijama na karti planine Zvijezde. Punktovi na kojima se pristaje su kulturna i prirodna znamenja vareškog kraja, kao što su Hajdar-dedina džamija, vareški most, crkva, Bobovac i slično. Uz svaku od ovih lokacija se veže i priča, zbog čega možemo zaključiti da je Varešanima bilo važno istaknuti važnost lokalne povijesti i tradicije, te ih na ovaj način približiti turistima i ostalima koji dolaze u posjetu, kroz povezivanje sa modernijim turističkim djelatnostima, kao što su ekstremni sportovi. Osim atraktivnosti samog naziva ovog turističkog proizvoda, „Zvezdanih staza“, u njega su uključene prirodna i kulturna bogatstva planine Zvijezde i ostatka vareškog kraja, jedinstvene za ovo područje i zanimljive autsajderima. Prirodnim i kulturnim ljepotama Vareša se tako pridaje ekonomska vrijednost kako bih ih se moglo plasirati kao proizvod, kao nešto što turisti konzumiraju i što, u konačnici, moraju platiti kako bi mogli posjetiti sa ovlaštenim vodičima i osobama koje rade u turističkom sektoru Vareša.

5. INSTITUCIONALNI ASPEKTI VAREŠKOG TURIZMA

Turizam, kao djelatnost koja počinje predstavljati spas iz nezavidne gospodarske situacije nakon rata, predstavlja i specifično područje djelovanja, pogotovo u Bosni i Hercegovini. Prema nekim zakonskim regulativama, turizam je u djelokrugu ministarstva turizma, a prema nekima ministarstva gospodarstva, što rezultira zbunjenošću lokalnih vlasti i stanovništva o tome kojim zakonima se voditi. Upravo ovdje je vidljiva važna uloga općine Vareš, i njenog ureda za turističke djelatnosti, koji pomaže onima koji se bave turizmom da se uhodaju i registriraju kao valjani objekti za pružanje usluga. Gospodin Boško Andrić, jedan od naših kazivača i domaćina, ujedno je zaposlen u općini gdje se bavi sektorom turizma. Općinski ured za razvoj turizma tako pomaže lokalno stanovništvo i poduzetnike u prilagodbi i registraciji njihovih djelatnosti, kao i uhodavanju istih. Također, oni surađuju i sa nekim stranim partnerima i ulagačima koji su prepoznali potencijal ovih krajeva. Jedna je od takvih organizacija i njemačka organizacija HELP, simboličnog naziva, a njihov predstavnik u Bosni i Hercegovini, Almin Adžović, opisuje početak njihova djelovanja na području Bosne i Hercegovine, od poratnog razdoblja naovamo:

HELP je ovdje prisutan još od '95. zapravo, još u nekim ratnim uslovima, kada je bila davana klasična humanitarna pomoć, u odjeći, obući, onim osnovnim potrepštinama, a onda nakon toga smo bili dosta aktivni u obnovi i povratku, rekonstrukciji, razminiranju i formiranju civilne zaštite na nivou BiH, ali negdje od 2005. smo uvidjeli da zapravo ništa ne znači obnova ukoliko ljudima ne date sredstva, neke novce, sa kojima bi oni mogli održavati i prehranjivati svoja domaćinstva. Tako smo od 2005. odlučili da se fokusiramo na ove projekte socioekonomske podrške ljudima. I sad kad gledate generalno u Bosni i Hercegovini, osim glavnog grada, što je karakteristika svake tranzicijske zemlje, sav je novac fokusiran nekako u glavnom gradu, a svi ostali gradovi zapravo su zbog te tranzicije zakinuti. A jedan od takvih gradova je definitivno i Vareš. Tijekom rata se svašta dešavalo, ljudi su se micali, nema familije koja nije pretrpjela neku štetu u ratu, što je nakon rata rezultiralo velikom stopom migracija ljudi. Imamo situaciju da su ovdje mnoga domaćinstva prazna zato što su otišli vani trbuhom za kruhom, što se kaže, iako nije njihova volja.

U opisanoj je situaciji HELP došao kao prava pomoć povratničkom stanovništvu nakon završetka rata, kao i onima koji sada više nisu mogli pronaći zaposlenje. Potičući lokalnu zajednicu na suradnju i iskorištavanje resursa koje imaju, u vidu čiste prirode, zdrave hrane i lijepog krajolika, sada im je pružena mogućnost za novi život i relativno dobre životne uvjete:

Kad smo vidjeli koliko su ljudi zainteresirani za projekte kojima smo počeli, koliki je bio odaziv, prije četiri godine smo odlučili pokrenuti projekat, sa vladom Republike Njemačke, koji je imao odmah za cilj podršku razvoju, socioekonomskom razvoju, kroz jačanje i razvoj turističkih kapaciteta. Prije nego što ćemo pokrenuti projekat, bili smo ovdje na terenu, razgovarali sa ljudima i udruženjima, vidjeli da se može ulagati i da se može postići određen rezultat i da ljudi mogu, ne kažem dobro, ali mogu živjeti od turizma. Otkad smo krenuli sa projektom prije četiri godine, do danas, smo nekih četrdeset korisnika podržali, od toga nekih trinaest ili četrnaest ustvari su porodični biznisi koji se bave uslugama u turizmu. Nama je cilj bio ojačati njihovu ponudu smještajnih kapaciteta, ali isto tako pokušati približiti njihove standarde u pružanju usluga europskim standardima. Nažalost, imamo u BiH i Federaciju sa njenim zakonskim okvirima za turizam, imamo tu problem sa registracijom obrta, obzirom da treba imati u vidu da ti ljudi se sad bave biznisima ustvari, tako da se ljudima zapravo još ne isplati registrovati biznis koji će raditi par mjeseci, a imati obaveze čitavu godinu. Tako da je to nešto na čemu smo radili. Dio smo uspjeli riješiti, dio je nešto na što mi nismo mogli utjecati u ovom momentu jer je to nešto što je na većoj razini, kao što je federalni nivo.

Jasno je vidljivo kako su svi uključeni u sektor turizma svjesni problematike zakonske regulative, obzirom na različite razine vlasti prisutne u Varešu, kao i ostatku Bosne i Hercegovine. Osobito je zanimljivo što su toga svjesni i sami ljudi koji su predstavnici institucija koje se bave turizmom, te to ističu kao područje svoga rada na čijem poboljšanju treba raditi, a u svrhu poboljšanja sveukupne turističke djelatnosti Vareša. U ovom se kontekstu može zaključiti kako institucije pružaju potporu i praktična rješenja onima koji se bave ili žele baviti turizmom, a potpora institucija i lokalnih vlasti je svakako važna za osjećaj sigurnosti i perspektivnost vareškog turizma. Prisustvujući otvorenju Turističkog info centra u Varešu, 28. travnja 2017. godine, svjedočili smo suradnji između navedenih strana – upravo je udruga žena sa Strice pripremala ručak za goste, predstavnike institucija i lokalne pojedince zaslužne za otvaranje Turističkog info centra. Besmisleno bi bilo i očekivati bilo što drugo, upravo zbog toga što vareški turizam počiva, kako je već naglašeno, na domaćoj gastronomskoj ponudi i gostoprimstvu stanovništva. Navedeno tako pridonosi dojmu autentičnosti i domaćinstva Vareša, te ostavlja jedinstven utisak na gosta, bilo da je on klasičan turist ili ipak iskače iz te klasifikacije.

Konačno, vrlo je važno naglasiti kako do razvoja turizma možda uopće ne bi došlo da ne postoji institucionalna potpora istoga. Obzirom da turizam ipak nije primarna djelatnost kojom se stanovništvo bavi, on je nešto novo i na određen način nepoznato, a potpora općine i drugih institucionalnih suradnika od ključne je važnosti za opstanak turizma. Prepoznajući potencijal prostora i lokalnog stanovništva, institucije pomažu razvoj ekonomije te promicanje

kulture, povijesti i prirodnih resursa koje Vareš posjeduje u svrhu turističke promocije. Na ovaj se način postiže i suradnja između općinskih tijela i lokalnog stanovništva, što pridonosi stvaranju boljeg općeg ozračja u gradu, jer su njihovi interesi u skladu i svi rade za isti cilj – promicanje Vareša kao nove turističke destinacije u BiH, što će dovesti do novog izvora prihoda za lokalno stanovništvo i zajednicu općenito.

6. TURIZAM U OČIMA VAREŠANA

Kao što je prethodno istaknuto, iako turizam u Varešu nije primarna djelatnost kojom se stanovništvo bavi, svakako je jedan od novijih potencijala za poboljšanje ekonomske situacije mjesta. Naravno, pogrešno bi bilo zaključiti kako svi Varešani imaju pozitivno mišljenje o turizmu, bilo da se njime bave i od toga žive, ili uopće nisu uključeni u turističku djelatnost. Naravno da u svojim upuštanjima u turizam nailaze i na određene probleme, koji su uglavnom praktične prirode – kako plasirati određeni proizvod, kako unaprijediti određeni aspekt svoje djelatnosti, trebaju li naučiti još koji strani jezik, kako baratati etnografskim predmetima, kako održavati prostore i slično. Ipak, oni su spremni na rad na samima sebi, u čemu imaju i podršku lokalnih institucija, koje im omogućuju pristup određenim informacijama, školovanju raznih vrsta, a sve u svrhu unapređenja turističke djelatnosti i promicanja Vareša kao jedne od novijih turističkih destinacija Bosne i Hercegovine.

Na upite što misle o pojavi turizma u svom kraju, sve većoj posjećenosti i promoviranosti, ipak Varešani daju uglavnom pozitivne odgovore. Drago im je što je netko prepoznaje potencijal i bogatstva njihova kraja, a drago im je da se njihova baština promovira i vrednuje. Čak i sam načelnik općine Vareš, g. Zdravko Marošević, sa kojim smo razgovarali, istaknuo je:

Naravno, naša je baština vrlo važna i neprocjenjiva, kao i svakog kraja uostalom. Treba je pokazivati drugima, ponosni smo na nju i moramo biti. Ovo je baština svijeta, a ne samo baština Vareša.

Počevši tako od institucija koje podupiru razvoj turizma, kao i pojedinaca koji se njime žele baviti, za pretpostaviti je kako će cijela lokalna zajednica na izvjestan način profitirati od turizma. Stvaraju se nova radna mjesta, grade se i uređuju novi prostori i infrastruktura, a turisti koji posjećuju Vareš ga osvježavaju donoseći vlastite kulturne prakse i viđenja ovih prostora. Varešani tako vjeruju u budućnost turizma, drago im je što ljudi dolaze i što prenose dojmove i uspomene iz Vareša u cijeli svijet, obzirom da turisti dolaze uistinu iz cijeloga svijeta. Ipak, one koji se bave turizmom možemo smatrati posebnom zajednicom unutar njihove vlastite lokalne zajednice, jer neosporno je da se oni uvijek međusobno uspoređuju i klasificiraju. Čak i oni koji se bave turizmom između sebe – uvijek imaju nešto za reći o onim drugima, onima koji se bave drugim područjem unutar turizma i koji imaju drukčije interese. Često se mogu čuti kritike i osuđivanja, koja ostaju samo na toj razini i uglavnom se govore iza leđa onom drugom. Nerijetki su i slučajevi u kojima takvi pojedinci

ne žele surađivati kako bi se turistička ponuda unaprijedila i kako bi objema stranama posao bio lakši.

Konačno, vraćajući se na jednu od temeljnih dihotomija u sferi turizma, dihotomiju turist-domaćin, važno je istaknuti i to kakvi su Varešani domaćini, što je moguće prikazati i iz njihove perspektive, odnosno njihove samoprezentacije, ali i iz vlastitog iskustva istraživačice. Navedeni odnos ne možemo smatrati ravnopravnim, jer ipak je tu turist onaj koji je na odmoru, i koji je uvijek u pravu, slično uvriježenoj poslovice o gostu koji je uvijek u pravu, dok je domaćin onaj koji radi. U tom smislu se može smatrati kako je turist u povlaštenom položaju u odnosu na svog domaćina (prema Jelinčić 2006). Pri susretu i kontaktu turista i domaćina dolazi do svojevrsnog sudaranja njihovih kulturnih identiteta, što u konačnici može rezultirati i određenim negativnim emocijama. Ponašanja turista tako uvjetuju ponašanja domaćina, i obratno, te se na taj način konstruiraju odnosi unutar turističke djelatnosti općenito. Također, prisutnost turista može utjecati pozitivno ili negativno na osjećaje lokalne zajednice, a smatram kako je evidentno da u Varešu postoji pozitivan utjecaj. U tom smislu, dolazi do promicanja ponosa na vlastitu kulturu, ali i povećava se solidarnost među lokalnim stanovništvom i njihovo samopouzdanje u bavljenju novom djelatnošću (ibid.). Varešani u tom kontekstu počinju sve više prepoznavati svoja kulturna bogatstva i potencijale za turizam općenito te na taj način šire i poboljšavaju svoju ponudu i uslugu.

Iako bi za turističko iskustvo i opise toga kakvi su Varešani domaćini trebalo intervjuirati turiste koji borave u Varešu, ovaj ću aspekt opisati kroz vlastito iskustvo boravka ovdje, jer, kao što je već naglašeno, određen dio boravka u Varešu je proveden u ulozi turista, posebno prvi posjet. Naši boravci u Varešu se, nažalost, nikada nisu poklopili sa dolascima drugih turista, što je veliki nedostatak za pisanje ovoga rada, jer bi njihova perspektiva mogla polučiti mnogo bolju podlogu za interpretaciju vareškog turizma, no ovo ostavlja mnogo prostora za daljnje bavljenje ovom temom. Iz moje perspektive, onog turističkog dijela nje, smatram kako je ključno za naglasiti gostoljubivost koju domaćini pružaju. Spremnost na pripremu domaće hrane, vođenje kroz lokalitete od posebnog značaja, pričanje životnih priča i iskustava, tumačenje lokalnih praksi i vjerovanja samo su neki od događaja kojima sam svjedočila i koji su mi ukazali na bogato kulturno naslijeđe i povijest ovoga kraja, kao i želju domaćina da ih nekome prenesu. U ovom procesu dolazi do kulturne razmjene između nas, kao turista, i naših domaćina, te se događa ona, maločas spomenuta, pozitivna promjena u njihovom ponašanju – njihovo samopouzdanje i ponos lokalnom baštinom, raste.

Konačno, valja napomenuti kako je lokalno stanovništvo uglavnom zadovoljno pojavom turizma, ali i promjenama koje on ima na lokalnu zajednicu i svakodnevni život.

Iako još uvijek postoji dosta problema i nesuglasica, koji se tiču formalnih provedbi turističke djelatnosti, te edukacija i financijskih sredstava, turizam uglavnom ima pozitivne efekte na život u Varešu te ga lokalno stanovništvo percipira kao pozitivnu pojavu. Pojavom turizma neizbježno dolazi i do konstantnog mijenjanja i prilagođavanja potrebama turista, no ovo su procesi koji se međusobno podrazumijevaju. U svakom slučaju, promatrajući turizam kao pozitivnu pojavu na ovome prostoru, lokalna zajednica ponovo počinje doživljavati procvat nakon „sivog“ perioda koji je uslijedio po završetku rata i ponovnom naseljavanju izbjeglog stanovništva. Vareš tako postaje prostor u koji se počinju upisivati nova značenja i prakse, te se konstruira njegov novi kulturni identitet.

7. ZAKLJUČAK

Terensko istraživanje koje rezultira ovim radom započeto je u lipnju 2015. godine, kada se skupina nas studenata, pod mentorstvom naših profesora, uputila u avanturu zvanu Vareš, ne znajući što nas očekuje. Koristeći brojne istraživačke metode, od promatranja, promatranja sa sudjelovanjem, polustrukturiranih intervjuja, korištenja vizualnih pomagala pri intervjuima, do odlaska na *igranku*, *abseil*, u opetovane obilaske grada i opuštene razgovore sa Varešanima, dobivena je građa koja je predstavljena u ovome radu. Cilj rada je bio opisanoj pojavi turizma pridodati i određena značenja, što antropološka, što osobna viđenja (o čemu je raspravljeno u dijelu rada gdje je propitana mogućnost uloge antropologa kao turista), ali i glasove lokalnog stanovništva i značenje koje oni pridaju turizmu.

Počeci turizma u Varešu se tako mogu prepoznati u radničkom turizmu. Uistinu, u ovom smislu turizam nije bio prisutan strogo u Varešu, no vareški su radnici tu imali funkciju turista, odlazeći u bungalove i radnička odmarališta na obali koja su njihova poduzeća zakupila. Navedeno je važno naglasiti zbog promjene u načinu poimanja koncepta slobodnog vremena, do koje dolazi tijekom dvadesetog stoljeća, a kada se zastupa i stav kako je radnicima potreban određen odmor kako bi se njihova produktivnost povećala u narednom periodu. Ipak, nakon rata 1990-ih godina turizam se vraća u drugom obliku. Prvenstveno zbog povećanja kućnog budžeta, mnoge domaćice iz sela u okolici Vareša počinju prodavati svoje proizvode, te tako zatiru put ruralnom turizmu. Ruralni turizam, tako, dalje se razvijajući počiva na gostoprimstvu i važnosti domaćih proizvoda – sira proizvedenog kod kuće, mesa od životinja koje sami uzgajaju, meda njihovih pčela, melema koje sami proizvode kod kuće.

Institucionalna je podrška ključna, kako se konačno pokazalo, u stvaranju i održavanju turizma. Institucije navedene ranije u radu tako potiču razvoj turizma, što kroz novčane i donacije u određenoj opremi, što kroz obrazovanje i upućivanje pojedinaca i udruga koje imaju potencijal za bavljenje turizmom. Zajednički im je cilj poboljšanje kvalitete života u Varešu, odnosno u cijeloj općini Vareš, kroz bavljenje turizmom, kao novom gospodarskom djelatnosti, ali i revitalizacija čitavog ovog područja. Lokalno stanovništvo ima pozitivne stavove spram turizma, te smatraju kako razvoj turizma ima pozitivne učinke na njihovu zajednicu.

Nekoliko je ključnih točaka na koje se valja osvrnuti u zaključku ovoga rada, iako smatram kako se ovaj rad nikada neće moći smatrati potpuno završenim, jer je vareški turizam u stalnom razvoju, vrlo je dinamičan, a promjene kojima sam svjedočila su samo početak onoga što je pred njime. Jedan je od nedostataka rada i to što istraživanjem nisu uključeni

sami turisti, iako to nije niti bila namjera ovoga istraživanja. Ipak, njihovo uključivanje u provođenje istraživanja, ali direktno – dok još uvijek borave u Varešu, a ne putem anketa koje mogu ispuniti po povratku kući – svakako bi pridonijelo opisivanju još jedne dimenzije turizma i njegovog poimanja od strane trećih osoba. Uključivanje i ove skupine sugovornika otvorilo bi prostor za nove interpretacije i uvide u temu. Ipak, važno je istaknuti odnos turista i domaćina u Varešu, što je moguće interpretirati i kroz dio rada gdje se diskutira o mogućnosti da etnolog na terenu zapravo postaje turistom. Vareška gostoljubivost, koja se može okarakterizirati i kao bosanska (o kojoj se mnogo govori, i na koju se može naići u mnoštvu novinskih članaka, turističkih recenzija, ali i književnih djela), vidljiva je od prvog trenutka dolaska u Vareš. Možda je ona subjektivna u određenoj mjeri, no slobodna sam je opisati u ovome dijelu rada, iako je i ranije o njoj bilo riječi.

Također, ono što bi moglo okarakterizirati vareški turizam jest da je on dostupan svima, neovisno o društvenom statusu, prihodima, etničkoj ili religijskoj pripadnosti. Turizam u ovome smislu ima funkciju kohezije, nije isključiv niti diskriminirajuć. Turizam se pojavljuje kao djelatnost koja ujedinjava različitosti, te pruža specifičan doživljaj kako turistima, tako i domaćinima. Turistička je ponuda raznolika, te obuhvaća razne aspekte – od ruralnog i kulturnog turizma, eko-turizma, religijskog turizma (o kojem, doduše, nije bilo riječi), do ekstremnih sportova. U tom smislu, svaki tip turista je u mogućnosti pronaći aktivnost koja ga zanima i koju želi iskusiti.

Konačno, prema opisanoj situaciji turizma u Varešu kroz ovaj rad je moguće uočiti kako je nemoguće izbjeći određenu dozu subjektivnosti, koliko god bi znanstveni radovi trebali težiti objektivnosti. Subjektivnost koju je moguće iščitati rezultat je dugotrajnog boravka na „terenu“, no smatram kako ona ne utječe na prosudbu ekspanzije turizma u Varešu, kao i njegove utjecaje na lokalnu zajednicu. Također, ovaj je rad rezultirao i propitivanjem toga može li se Vareš, iz perspektive autorice, više nazivati „terenom“, obzirom da je on postao mnogo više od toga, zahvaljujući višegodišnjem boravku i opetovanim druženjima sa Varešanima, iz kojih su nastala i brojna prijateljstva.

8. LITERATURA

- Campbell Galman, Sally. 2007. *Shane, the lone ethnographer: a beginner's guide to ethnography*. Plymouth: AltaMira Press.
- Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina, Šantek, Goran Pavel. 2006. *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- Graburn, Nelson. 1985. „The Anthropology of Tourism“, u: *Annals of Tourism Research*. 10: 9-33.
- Grandits, Hannes i Taylor, Karin. 2010. *Yugoslavia's sunny side. A history of tourism in socialism (1950s-1980s)*. Budapest-New York: Central European University Press.
- Halmi, Aleksandar. 1996. *Kvalitativna metodologija u društvenim znanostima*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu.
- Jelinčić, Daniela Angelina. 2006. „Turizam vs. identitet. Globalizacija i tradicija“, u: *Etnološka istraživanja*. 161-183.
- Jelinčić, Daniela Angelina. 2008. *Abeceda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandar.
- Jelinčić, Daniela Angelina, Gulišija, Deana i Bekić, Janko. 2010. *Kultura, turizam, interkulturalizam*. Zagreb: Meandarmedia.
- Kolektiv, časopis radnika iz Vareša. 1960., 1963., 1965., 1968., 1984., 1986. Vareš, knjižnica Vareš.
- Kušen, Eduard. 2006. „Ruralni turizam“. U: *Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno*, ur. S. Čorak i V. Mikačić, Zagreb: Institut za turizam. 167-190.
- Nash, Dennison. 2007. *The Study of Tourism. Anthropological and Sociological Beginnings*. Amsterdam: Elsevier.
- Pletenac, Tomislav. 2006. „Komodifikacija kulture – kultura komodifikacije“, u: *Festivali čipke i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš, 7-21.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1970. *Etnologija i turizam*.
- Shepherd, Robert. 2002. „Commodification, culture and tourism“, u: *Tourist Studies*. 2(2):183-201.
- Stublić, H. i Samovojska, R. 2018. „Uvod u problematiku komodifikacije teške baštine“, u: *Studia Ethnologica Croatica*. 30: 279-294.
- Smith, Valene. 2007. „Studying Tourism? 1974 and Beyond“, u: *The Study of Tourism. Anthropological and Sociological Beginnings*. 2007, Amsterdam: Elsevier.

Šuran, Fulvio. 2016. *Turizam i teritorij*. Buje: Happy.

Vukonić, Boris. 2005. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej.

Žuljić, Mijo. *Kraj 19.st. Rukopis o narodnom životu i običajima vareškog kraja*. Neobjavljen, pohranjen u HAZU.

Elektronički izvori:

1. Andrić, Boško. 8. kolovoza 2015. Očevija – selo posljednjih kovača u Europi. URL: <http://www.vikendica.net/reportaze/item/247-ocevija-selo-posljednjih-kovaca-u-europi> (7. lipnja 2019.).
2. Bobovac. URL: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Bobovac> (7. lipnja 2019.).
3. K.E.S. Perun-Va. URL: <https://klubekstremnihsportovaperunva.page.tl/> (7. lipnja 2019.).
4. Kod Vareša postavljen prvi znak opasnosti na svijetu koji upozorava na šišmiše. URL: <https://www.klix.ba/magazin/zanimljivosti/kod-varesa-postavljen-prvi-znak-opasnosti-na-svijetu-koji-upozorava-na-sismise/181105075> (7. lipnja 2019.).
5. Sprečkić, Goran. Posljednji vareški livac – Opet bi izabrao isti posao! URL: http://www.vares.pp.se/bobovac/boblist/broj120/120_27.htm (6. lipnja 2019.).
6. Strica. URL: <https://bs.wikipedia.org/wiki/Strica> (6. lipnja 2019.).